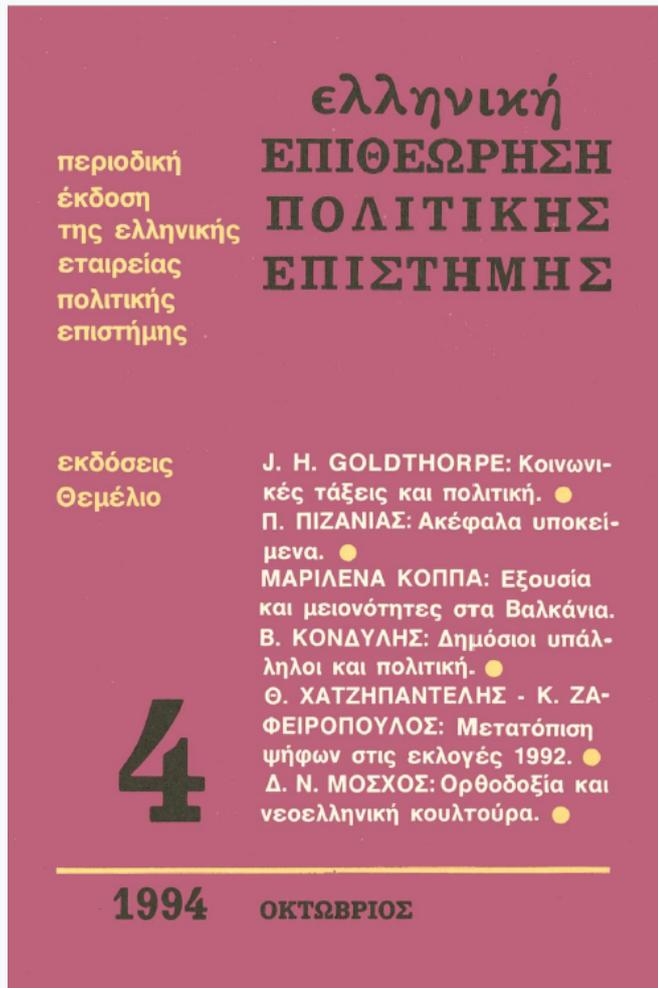

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 4, Αρ. 2 (1994)

Ακέφαλα υποκείμενα. Περιήγηση στις πολιτικές σχέσεις με οδηγό την υποκειμενικότητα

Πέτρος Πιζάνιας

doi: [10.12681/hpsa.15295](https://doi.org/10.12681/hpsa.15295)

Copyright © 2017, Πέτρος Πιζάνιας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πιζάνιας Π. (2017). Ακέφαλα υποκείμενα. Περιήγηση στις πολιτικές σχέσεις με οδηγό την υποκειμενικότητα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 4(2), 25–57. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15295>

ΑΚΕΦΑΛΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ. ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΟΔΗΓΟ ΤΗΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ**

Θέλοντας να αντιληφθώ τη γενική λειτουργία του πολιτικού μας συστήματος σκέφτηκα ότι η συνταγματική οπτική ή η προσέγγιση των δυσλειτουργικών επιφαινομένων του είναι βέβαια χρήσιμες, αλλά πολύ γρήγορα οδηγούν την ανάλυση στα προφανή γνωρίσματα της λειτουργίας του και κάποτε στην απλή εκφώνηση μιας δεοντολογίας.¹ Ακόμη η προσέγγιση του συστήματος αυτού από τα επί μέρους χαρακτηριστικά που του προσδίδουν τα πολιτικά κόμματα ή η κατάσταση του κράτους ή οι φερόμενες ως εξωτερικές «εξαρτήσεις» συμβάλουν ασφαλώς στη γνώση μας γι' αυτό, αλλά ελάχιστα διευκολύνουν να γνωρίσουμε τις αλληλεξαρτήσεις μεταξύ των παραγόντων που το συγκροτούν. Είναι νομίζω πιο διαφωτιστική η ανάλυσή του ως συστήματος το οποίο συγκροτείται από τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, της εκάστοτε κυβέρνησης, των αντιπολιτευόμενων κομμάτων και του κράτους — δηλαδή της κεντρικής δημόσιας διοίκησης.² Σε αυτή την ανάλυση θε-

* Αναπληρωτής καθηγητής Ιστορίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

** Το κείμενο αυτό παρουσιάστηκε στο τριήμερο σεμινάριο με τίτλο «Σύγχρονη πολιτική σκέψη» που έγινε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο στις 7,18/2 και 11/3/1993. Το σεμινάριο οργάνωσαν οι καθηγητές κ.κ. Κ. Σημίτης και Α. Μεταξόπουλος.

1. Εφόσον κανείς θελήσει να αποφύγει τη συμβαντολογική ανάλυση του πολιτικού συστήματος ή τον δημοσιογραφικό περιγραφισμό, είναι γόνιμο να ανατρέξει στους κλασικούς. Ενδεικτικά λοιπόν αναφέρω ορισμένες κατατοπιστικές μελέτες όπου και η σχετική των κλασικών βιβλιογραφία: J. Maquire, *Marx's Theory of Politics*, Cambridge 1978· S. Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge 1968· A. Giddens, «Durkheim's Political Sociology», στο *Studies in Social and Political Theory*, Λονδίνο 1977· D. Beetham, *Max Weber and the Theory of Modern Politics*, Λονδίνο 1974.

2. Σε αυτή τη μελέτη το σύστημα των σχέσεων αντιμετωπίζεται ως δομή της οποίας τα τέσσερα βασικά (συνεπώς αφαιρετικά) στοιχεία αποτελούν οι κοινωνι-

ωρούνται δεδομένες οι δομικές και λειτουργικές διαφορές μεταξύ των τεσσάρων αυτών παραγόντων οι οποίοι, ας μην ξεχνούμε, είναι κυρίως προϊόντα αφαίρεσης. Οι ιδιαιτερότητες του καθενός από τους παράγοντες αυτούς δεν εξετάζονται. (Εξάλλου, αυτοί οι τέσσερις συστήνουν τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.) Η έμφαση εδώ δίνεται ταυτοχρόνως στον τρόπο συγκρότησης και στον τρόπο λειτουργίας των σχέσεων μεταξύ των τεσσάρων αυτών παραγόντων. Οι σχέσεις αυτές είναι αποτέλεσμα τόσο της σύγχρονης ιστορίας όσο και της –εκάστοτε– τρέχουσας κατάστασης των πραγμάτων. Ζωντανή ιστορία εντέλει η οποία προσδιορίζει τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

Τα τεκμήρια για τη διαπίστωση της λειτουργίας αυτών των σχέσεων, σήμερα, δεν προκύπτουν φυσικά ευθέως από το λόγο των εκφραστών των κοινωνικών ομάδων ή των πολιτικών κομμάτων. Και τούτο επειδή σπανίως οι πολιτικοί ξεπερνούν τις αυτοαναφορές, ενώ οι εκπρόσωποι των κοινωνικών ομάδων –μόνιμοι ή περιστασιακοί συνδικαλιστές συνήθως– ελάχιστες φορές αποφεύγουν τον διεκδικητικό οικονομισμό. Προκύπτουν όμως από τις άρρητες, κατά κανόνα, κοινωνικές και πολιτικές τους πρακτικές, αυτές που είναι σχετικές με το ζήτημα που συζητούμε. Με δεδομένη την υπερβολική σημασία που δίνεται στον δημόσια εκφερόμενο, πολιτικό ιδίως, λόγο, αλλά και την καταγιμιστική προβολή του, οι κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές επιδιώκεται, κατά κανόνα, να αντιμετωπίζονται σαν να ήταν αυτονόητες ή ακόμη και φυσικές. Ο χώρος του απυρόβλητου (τον οποίο διαρκώς επιδιώκουν τα πάσης φύσεως δημόσια πρόσωπα και συχνά εξασφαλίζουν μια θέση σε αυτόν) δυσκολεύει την αποκωδικοποίηση των καθιερωμένων ως αυτονόητων πρακτικών. Πολύ περισσότερο όταν, όπως στην Ελλάδα, οι πρακτικές των πολιτικών φορέων από τη μία και οι πρακτικές των κοινωνικών ομάδων από την άλλη λειτουργούν σε απόλυτη αλληλεξάρτηση, φαινομενικά ως αδιαφοροποίητο όλο.

κές ομάδες, η πολιτική εξουσία, τα αντιπολιτευόμενα κόμματα και το κράτος (κράτος = ό,τι στην Ελλάδα αποκαλούμε, με μια ορολογία νομική, κεντρική δημόσια διοίκηση). Οι σχέσεις μεταξύ τους –και όχι καθαυτά– αποτελούν τον προσδιοριστικό παράγοντα που ρυθμίζει τη λειτουργία του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Για τη συσχετική (relationelle) ανάλυση βλέπε P. Bourdieu, *Réponses*, Παρίσι 1992. Νομίζω ότι η αρτιότερη μεθοδολογικά συνολική ανάλυση του είδους παραμένει το βιβλίο του Κ. Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* (1852).

Παρότι στους διάφορους λόγους των εκφραστών των φορέων ενυπάρχουν οι ποικίλες πρακτικές ως σημαινόμενα, ωστόσο η αμεσότερη σημασιодότησή τους διευκολύνει την κατανόηση της λειτουργίας του πολιτικού μας συστήματος. Πόσο μάλλον που είναι πρακτικές τρέχουσες για όλα τα συλλογικά μορφώματα που το συστήνουν. Είναι, δηλαδή, οι κυρίαρχες και επομένως καθορίζουν το παρόν και την προοπτική των πραγμάτων του πολιτικού συστήματος, και κατ' ακολουθία της ελληνικής κοινωνίας.

1. Η ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΤΑΣΕΩΝ

Στη συνείδηση των ελλήνων πολιτών, ιδίως όμως των αριστερών εν γένει, έχει εγκατασταθεί μια σημαίνουσα φαντασίωση: πιστεύουν αυθορμήτως ότι οι απεργίες των εργαζομένων στρέφονται ή απευθύνονται στους εργοδότες. Για να στηριχτεί αυτή η φαντασίωση και χωρίς να δηλώνεται ρητά, γίνεται επίκληση της πραγματικότητας των βιομηχανικών κοινωνιών. Και αυτή η τεθλασμένη υποστήριξη της φαντασίωσης παράγει μια επίσης σημαίνουσα σιωπή: οι μεγάλες – και για τούτο σημαντικές – απεργίες στην Ελλάδα, αλλά και πολλές μικρές, των μισθωτών του ιδιωτικού ή και του ημιδημόσιου τομέα, καθώς και εκείνες ελεύθερων επαγγελματιών και μικροεργοδοτών απευθύνονται όλες μόνο στην εκάστοτε κυβέρνηση.³ Πλάι στις μεγάλες απεργίες των οικοδόμων της δεκαετίας του '60, στις αλυσιδωτές εργατικές απεργίες της τριετίας 1975-1977, στις σποραδικές μικροαπεργίες υπαλλήλων του ιδιωτικού τομέα, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε ομάδες ελεύθερων επαγγελματιών και μικροεργοδοτών, οι οποίοι, όσο και αν φαίνεται περιεργό, επίσης απεργούν: δικηγόροι, ιδιοκτήτες ταξί και πρατηρίων υγρών καυσίμων όχι μόνο απεργούν, αλλά στρέφονται και αυτοί αποκλειστικά και μόνο προς την εκάστοτε κυβέρνηση. Όλες οι ομάδες έχουν ακριβώς την ίδια στάση, σαν να μην υπάρχει μεταξύ τους καμία κοινωνική διαφορά. Να υπενθυμίσω επίσης ότι

3. Ίσως εδώ να βρισκείται η εκκίνηση της διαδικασίας εκείνης που μεταξύ άλλων καταλήγει στη διαμόρφωση ποικίλων free riders. Βλ. Κ. Τσουνκαλάς, «Τζαμπατζήδες» στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993, σ. 9-52. Θα πρέπει όμως να τονιστεί ότι ο όρος αυτός που επέλεξε ο Κ. Τσουνκαλάς, επειδή είναι υπερβολικά μεταφορικός, φορτίζεται ηθικά τόσο πολύ ώστε να καταλήγει να μην παράγει ακριβές νόημα, αλλά κυρίως ψόγο.

την ίδια στάση, αν και αραιότερα, έχουν οι κάτοχοι μικρών επιχειρήσεων, όπως οι ιδιοκτήτες φούρνων, ποικίλων εμπορικών καταστημάτων, πάντοτε ιδιοκτήτες και ενίοτε εργοδότες κατά τα λοιπά χαρακτηριστικά τους. Και αυτοί στρέφουν τις διεκδικήσεις τους κατά της κυβέρνησης συνεπικουρούμενοι, μάλιστα, από τη Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών, Βιοτεχνών & Εμπόρων Ελλάδος καθώς και από άλλες συναφείς ενώσεις.

Από τη δεκαετία του '50 ως σήμερα έχουν κυβερνήσει την Ελλάδα όλων των ειδών οι κυβερνήσεις. Και τούτο μου επιτρέπει με κάποια βεβαιότητα να υποθέσω ότι, σε αντίθεση με όσα ισχυρίζονται όλες οι κυβερνήσεις, η καθεμιά από αυτές τις αντιπαραθέσεις δεν ήταν προσχεδιασμένη από την εκάστοτε αντιπολίτευση. Όσο και αν η κάθε αντιπολίτευση μπορεί να τις εκμεταλλεύεται, η αντιπαράθεση δε γίνεται για λογαριασμό της. Η αντιπαράθεση όλων αυτών των τόσο διαφορετικών ομάδων, αποκλειστικά με την εκάστοτε κυβέρνηση, αφορά όντως το εκάστοτε επίδικο αντικείμενο: για τους κατά καιρούς κινητοποιούμενους φαίνεται πως μόνο η κυβερνητική εξουσία είναι αρμόδια να αντιμετωπίσει το καθετί. Τα συμφέροντα των κομμάτων της αντιπολίτευσης απλώς εμπλέκονται εκ των πραγμάτων. Πρόκειται δηλαδή για μια τυπική υπερπολιτικοποίηση απλών, συχνά κοινότοπων και πάντοτε σοματειακών διεκδικήσεων.

Υπάρχουν τα τελευταία σαράντα χρόνια και άλλες εκδηλώσεις του ίδιου φαινομένου, αλλά όχι τόσο προφανείς όσο οι προηγούμενες. Για παράδειγμα, στις γενικές απεργίες της ΓΣΕΕ, ιδίως από το '84 ως σήμερα, σπανίως συναντά κανείς νότες αντιπαράθεσης με την εργοδοσία. Πάντοτε κυριαρχούν οι διεκδικήσεις προς την όποια κυβέρνηση. Βέβαια είναι γνωστό ότι, αν και η ΓΣΕΕ τυπικά είναι εργατική συνομοσπονδία, κυριαρχείται από ομοσπονδίες μισθωτών του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Συνεπώς θα φαίνεται λογικό να στρέφονται κατά της κυβέρνησης. Όμως, παρά την ορθότητά της, αυτή η διαπίστωση για τον δημόσιο χαρακτήρα της ΓΣΕΕ μας οδηγεί στο αδιέξοδο του αυτονόητου. Αν, χάριν της ερμηνείας του φαινομένου που εξετάζουμε, θέλουμε να υπερκεράσουμε το αυτονόητο, τότε ας αναρωτηθούμε για ποιο λόγο οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα συμμετέχουν ελάχιστα στις γενικές απεργίες της ΓΣΕΕ. Και ιδίως για ποιο λόγο προτιμούν τις δικές τους μεμονωμένες απεργίες, των οποίων οι διαδηλώσεις δεν καταλήγουν στα γραφεία του ΣΕΒ ή του ΕΒΕΑ, αλλά στο Υπουργείο Εθνικής Οικο-

νομίας ή στο Υπουργείο Βιομηχανίας (συχνά για να ενταχθούν στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων, κοντολογίς στο δημόσιο).

Την ίδια ακριβώς υπερπολιτικοποιημένη στάση είχαν και οι ιδιωτικοί εκπαιδευτικοί προς το Υπουργείο Παιδείας. Όμως το άκρον άωτον της απεύθυνσης προς την κυβέρνηση παραμένουν, νομίζω, οι διαδηλώσεις μικρών ομάδων της αριστεράς, οι οποίες για λίγα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση απηύθυναν στην κυβέρνηση αντικαπιταλιστικά συνθήματα. Τέλος και οι τρομοκρατικές οργανώσεις, ανεξάρτητα από την επιλογή των στόχων τους, και αυτές προσπαθούν να στηλιτεύσουν την εκάστοτε κυβέρνηση.

Ας μη φανταστεί κανείς (και ιδίως για τις ενέργειες των τρομοκρατών) ότι όλα αυτά τα φαινόμενα δηλώνουν κάποια υψηλή κοινωνική φρόνηση. Πρόκειται για εκδηλώσεις οι οποίες στοιβάζονται η μία πάνω στην άλλη, η μία πλάι στην άλλη, χωρίς το συνεκτικό εκείνο στοιχείο που ονομάζεται αλληλεγγύη. Μόλις η κάθε απεργία τελειώσει, ο κάθε —μέχρι πριν λίγο— απεργός είναι και πάλι μόνος του, κάποτε και εναντίον των υπολοίπων. Ο κατακερματισμός αυτός, γνώρισμα της ελληνικής κοινωνίας και ακραίος στην υφή του, προσδιορίζει σε ικανό βαθμό το πολιτικό μας σύστημα. Και ο μηχανισμός προσδιορισμού του πολιτικού συστήματος από την πλευρά της κοινωνίας εκδηλώνεται με αυτήν την αξιοπερίεργα υπερπολιτικοποιημένη στάση: να στρέφονται οι κοινωνικές ομάδες κατά κανόνα προς την εκάστοτε κυβέρνηση.

Οι σχέσεις πολιτικής πελατείας (τις οποίες διατηρούν όλες αυτές οι κοινωνικά άκρως διαφορετικές μεταξύ τους επαγγελματικές ομάδες με τα πολιτικά κόμματα) θα μπορούσαν να περιγράψουν την ομοιότροπη και προσανατολισμένη αποκλειστικά προς την εκάστοτε κυβέρνηση στάση τους. Ωστόσο νομίζω ότι αυτές οι σχέσεις δεν αρκούν ως ερμηνεία. Η αγορά των σχέσεων πολιτικής πελατείας απλώς εντατικοποιεί τη λειτουργία της κατά τη διάρκεια της κάθε απεργίας: τότε η απειλή προς την κυβέρνηση (αλλά και η άλλη όψη της, δηλαδή η απόσπαση υπόσχεσης από την αντιπολίτευση) απλώς ενισχύει τις συνδικαλιστικές ηγεσίες. Και τούτο επειδή η πίεση προς τις πολιτικές ηγεσίες στη διάρκεια μιας κινητοποίησης ασκείται από περιστασιακά συμπαγείς και ολωσδήποτε μεγάλους αριθμούς πελατών, και ενίοτε με τρόπο εκβιαστικό. Στην πραγματικότητα, οι σχέσεις πελατείας διατηρούνται τόσο πριν όσο και μετά τη λήξη της κάθε κινητοποίησης και συνεπώς δεν μπο-

ρούν αφεαυτές να εξηγήσουν το φαινόμενο της αποκλειστικής απευθύνης προς την κυβέρνηση.⁴

Σε κάθε περίπτωση οι απεργοί αυτοαποκαλούνται τμήμα του λαού, ανεξαρτήτως επαγγέλματος και κοινωνικής τάξης, ενώ τα κόμματα της αντιπολίτευσης καθώς και η κυβέρνηση, αντιμετωπίζουν τα αιτήματά τους ως λαϊκά ή αντιλαϊκά. Από όλους τους μετέχοντες στα εκάστοτε απεργιακά τεκταινόμενα, αλλά και από πολλούς αμέτοχους, προτάσσεται νομιμοποιητικά το λαϊκό status ως ύψιστο κριτήριο του δίκαιου και του ορθού. Το αντίθετο του λαϊκού, το κακό δηλαδή, είναι η συντεχνία.

Συνοπτικά λοιπόν: είτε η εργοδοσία είναι ιδιώτες κεφαλαιούχοι (ΣΕΒ, ιδιοκτήτες σχολείων, έμποροι κτλ.) είτε είναι διορισμένη από την κυβέρνηση (διοικήσεις επιχειρήσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα), οι εργαζόμενοι απευθύνονται μόνο στην κυβέρνηση. Το ίδιο πράττουν και πολλοί ελεύθεροι επαγγελματίες, καθώς και επιχειρηματίες της μικρής εργοδοσίας, αλλά και ομάδες ιδεολογικής συσπείρωσης.

Η ερμηνεία αυτού του φαινομένου θα μπορούσε να φαντάζει αποστομωτική στην προφάνειά της: αφού το κράτος στην Ελλάδα ελέγχει ευρύτατα πεδία οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, λογικό είναι όλοι να απευθύνονται σε αυτούς που το εκπροσωπούν. Η έκταση και η σημασία της παρουσίας του ελληνικού κράτους στην οικονομία και στην κοινωνία είναι γνώση κοινά πλέον αποδεκτή.⁵ Ωστόσο, αυτή η καθ' όλα ορθή διαπίστωση δε συναρτάται αιτιακά με την αντίφαση που εκδηλώνεται μεταξύ της πραγματικής κοινωνικής υπόστασης της καθεμιάς από τις αναφερόμενες επαγγελματικές ομάδες αφενός, και αφετέρου της ομοιότροπης εξωτερικεύσής τους με την προβολή μιας ισοπεδωτικής εικόνας για τον εαυτό τους. Εικόνας, μάλιστα, αποδεκτής και από τους πολιτικούς συνομιλητές. Έτσι, μια ευρύτατη πλειάδα επαγγελματικών ομάδων, είτε συγκροτούνται από ελεύθερα είτε από εργοδοτικά είτε από εξαρτημένα επαγγέλματα, εκδηλώνονται με α-

4. Από απλό επιφαινόμενο άλλων θεμελιακών σχέσεων, οι σχέσεις πολιτικής πελατείας έχουν αναχθεί σε μείζονα ερμηνευτική κατηγορία για το σύνολο της δομής του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Μάλιστα από τότε που τις ενσωμάτωσαν στο λεξιλόγιό τους πολλοί δημοσιογράφοι και πρόσφατα πολιτικοί, οι πελατειακές σχέσεις τείνουν να λειτουργήσουν ως ηθική και ταυτοχρόνως ερμηνευτική κατηγορία στην οποία αποδίδεται κάθε κακό του πολιτικού συστήματος.

5. Γενικά βλέπε Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα 1987.

περγίες· είτε εντάσσονται στον ημιδημόσιο είτε στον δημόσιο είτε στον ιδιωτικό τομέα, υπερπολιτικοποιώντας τη δράση τους απευθύνουν τα αιτήματά τους αποκλειστικά στην εκάστοτε κυβέρνηση· ανεξάρτητα από το γεγονός ότι οι ομάδες αυτές έχουν μεταξύ τους ριζικά διαφορετική κοινωνική υπαγωγή εκλαμβάνουν τον εαυτό τους, αλλά και εκλαμβάνονται από τους άλλους, σαν τμήματα κάποιου λαού· και τέλος όλοι, κόμματα, κυβέρνηση και κινητοποιούμενοι, αποδέχονται τη φερόμενη δημοσίως λαϊκή απεικόνιση ως ύψιστο κριτήριο καθορισμού του ορθού και του δίκαιου για την αποδοχή ή την απόρριψη των αιτημάτων της κάθε ομάδας. Και με αυτό ως κύριο –και συχνά μοναδικό– κριτήριο το κάθε κόμμα νομιμοποιεί τη δημόσια τοποθέτησή του σχετικά με την κάθε κινητοποίηση.

Πώς λοιπόν να εξηγηθεί το γεγονός ότι ποικίλες επαγγελματικές συσσωματώσεις με θεμελιακά διαφορετική κοινωνική υπαγωγή και πλήρως διαστρωματωμένες στο εσωτερικό τους εκδηλώνονται, παρ' όλα αυτά, ομοιότροπα ως προς τη μορφή της διεκδικητικής τους δράσης και ισοπεδωτικά ως προς την εικόνα που προβάλλουν δημόσια για τον εαυτό τους κατά τη διάρκεια της διεκδίκησης;

2. Η ΑΠΟΥΣΙΑ

Η προβολή των αιτημάτων του συνόλου σχεδόν των κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων αποκλειστικά προς την εκάστοτε κυβέρνηση και μόνο δηλώνει ότι το στοιχείο της υπερπολιτικοποίησης είναι το κυρίαρχο σε αυτές· και συγχρόνως ότι αποτελεί το κοινό πολιτισμικό χαρακτηριστικό της δημόσιας έκφρασής τους. Και μάλιστα το πολιτισμικό αυτό στοιχείο είναι τόσο ισχυρό ώστε να επιβάλλει κατά τη διάρκεια της κινητοποίησης την αποσιώπηση όλων των κοινωνικών διαφοροποιήσεων: να αποτρέπει δηλαδή τη ρητή εκδήλωση των διαφορετικών ρόλων και θέσεων που κατέχει το κάθε άτομο και η κάθε ομάδα στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Η αποσιώπηση των κοινωνικών διαφορών φαίνεται παράδοξη αν συσχετιστεί με την εντονότατη και ποικιλόμορφη κοινωνική διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας. Πόσο μάλλον παράδοξη που στο δημόσιο λόγο των εκφραστών της κάθε επαγγελματικής ομάδας διατυπώνονται ισχυρισμοί σχετικά με την κοι-

νωνική θέση των μελών της τέτοιου που τα τοποθετούν στα όρια της φτώχειας. Πρόκειται για τόσο μεγάλες υπερβολές – ιδίως για τα εγκατεστημένα καλά επαγγέλματα – που θα έλεγε κανείς ότι εκδηλώνουν χαρακτηριστικά ομαδικής παλινδρόμησης. Και ίσως από την άποψη της κοινωνικής ψυχολογίας να είναι έτσι. Όμως αν το παράδοξο και οι υπερβολές αναλυθούν ως προς τα ιστορικά τους προαπαιτούμενα, γίνονται καλύτερα αντιληπτά: πρόκειται, πιστεύω, για την εκδήλωση ενός ιστορικά ενσωματωμένου συντηρητισμού θρησκευτικής υφής, που χαρακτηρίζει συχνά κοινωνίες των οποίων ο αστικός πληθυσμός συντίθεται στην πλειονότητά του από πρώτης ή δεύτερης γενιάς χωρικούς.⁶ Η ρευστοποίηση των κοινωνικών ρόλων και θέσεων, και οι εξισωτικές συνθήκες που ευνοούνται από αυτή,⁷ καθιστούν την υπερπολιτικοποίηση το μοναδικό δυνατό λόγο δημόσιας έκφρασης των εν λόγω ομάδων. Και αυτή με τη σειρά της ανατροφοδοτεί τις κοινωνικές τους πρακτικές, αυτές που αναφέρθηκαν.

Ωστόσο η παράμετρος της υπερπολιτικοποίησης, αν και ιδιαίτερος σημαντικό πολιτισμικό χαρακτηριστικό, δεν αρκεί μόνη της για να προσφέρει απαντήσεις στο ερώτημα το σχετικό με τις αιτίες που προκαλούν, και ιδίως αναπαράγουν, την καθυστέρηση και την κρίση του πολιτικού μας συστήματος. Και τούτο επειδή στην κρίση εμπλέκονται ασφαλώς και οι υπόλοιποι παράγοντες που συγκροτούν το πολιτικό σύστημα, δηλαδή τα κόμματα, το κράτος και η κυβερνητική εξουσία. Η εκάστοτε κυβέρνηση, η αντίστοιχη αξιωματική αντιπολίτευση και τα λοιπά κόμματα αναπαράγουν την κρίση και την καθυστέρηση μέσω των σχέσεων πολιτικής πελατείας. Και αυτές οι σχέσεις αποτελούν μεν τον ιστό της διαπλοκής πολιτικών κομμάτων και κοινωνικών ομάδων, αλλά ασφαλώς δεν αποτελούν την αιτία της κρίσης. Άλλωστε πολλαπλές πελατειακές σχέσεις με τις κοινωνίες τους διατηρούν και τα μεγάλα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα, χωρίς να έχουν χάσει για δεκαετίες την πολιτική τους υπόσταση· ενώ η πρόσφατη κρίση πολλών από αυτά προκαλείται από άλλες αιτίες.

6. Ανάλογες σκέψεις για ένα άλλο θέμα διατυπώνει και ο Κ. Κριμπάς, «Επισημονική έρευνα στην ημιπεριφέρεια: ο μηχανισμός παρεμπόδισης από τη μητρόπολη», στο *Θραύσματα κατόπτρου*, Αθήνα 1993, σ. 241-260.

7. Σχετικές παρατηρήσεις διατυπώνει ο Μ. Κουτούζης «Τεχνολογικά και ιερά πρότυπα στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, Ιανουάριος-Ιούνιος 1994, τχ. 50-51, σ. 8-10.

Δύο από τις βασικές – αλλά κατά κανένα τρόπο μοναδικές – αιτίες της κρίσης και της καθυστέρησης του δικού μας πολιτικού συστήματος πρόχει, πιστεύω, να αναζητηθούν κατ' αρχάς στη σημασία που έχει η ισοπεδωτική δημόσια αυτοεκφορά της εικόνας των επαγγελματικών ομάδων, καθώς και στον έντονο κατακερματισμό της κοινωνίας μας.⁸ Η αδυναμία της κάθε επαγγελματικής συσσωμάτωσης να εκφραστεί ως αυτό που πράγματι είναι κοινωνικά επιτρέπει να εκφράζονται τόσο στο λόγο, όσο και εμπράκτως, μεσαιωνικές πολιτισμικές συνηχίσεις. Αναφέρομαι στις άγχιες κοινωνικές εκδηλώσεις εξισωτικού τύπου, οι οποίες προβάλλονται ως επαγγελματικές ή τοπικές διεκδικήσεις. Και αυτές θεωρούνται ανεκτές ή ακόμη και θεμιτές, επειδή εντέλει δεν αποτελούν παρά μόνο τις ακραίες εκδοχές του λαϊκισμού, διάχυτου σε όλο τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Σε κάθε περίπτωση, η αδυναμία αυτή των επαγγελματικών ομάδων δηλώνει την αποτυχία όλων τους να συσταθούν σε οργανωμένα κοινωνικά υποκείμενα τα οποία, ανάλογα με το βαθμό απόκλισης των συμφερόντων τους, θα μπορούσαν να είναι διακριτά μεταξύ τους, και ως σύνολο ανεξάρτητα από το κράτος και τα πολιτικά κόμματα. Να συστήσουν δηλαδή μια, στοιχειώδη έστω, κοινωνία των πολιτών. Από αυτόν τον κανόνα δε θα πρέπει να εξαιρέσουμε τους κεφαλαιούχους και ειδικώς τους βιομηχάνους, παρότι αυτοί δεν κάνουν τυπικές απεργίες. Οι τελευταίοι, εδώ και εβδομήντα σχεδόν χρόνια που η παρουσία τους στην ελληνική κοινωνία είναι άξια μνείας, όταν δεν πήγαιναν καλά οι επιχειρήσεις τους, φρόντισαν επανειλημμένα να τις κρατικοποιήσουν με μέσο ποικίλες κυβερνητικές ρυθμίσεις. Οι έλληνες κεφαλαιούχοι, λοιπόν, δε στάθηκαν και αυτοί ικανοί να συγκροτήσουν ειδικά συλλογικά υποκείμενα ιδιαίτερων συμφερόντων. Περιορίστηκαν να διατηρούν απλώς μια θέση στους κόλπους μιας καθ' όλα αδιαφοροποίητης άρχουσας τάξης.⁹

8. Ο έντονος κατακερματισμός της ελληνικής κοινωνίας, εκτός από τις ισχυρές τοπικιστικές καταβολές, τροφοδοτείται μεταξύ άλλων και από το γεγονός ότι ο θεσμός της οικογένειας αποτελεί ακόμη στον αστικό πληθυσμό ισχυρότατη μορφή κοινωνικής οργάνωσης επαγγελματικών δραστηριοτήτων κάθε είδους. Για παράδειγμα οι επιχειρήσεις του τύπου της απλής εμπρομηματικής παραγωγής στον κλάδο της μεταποίησης απασχολούν το 42% του συνολικού ανθρώπινου δυναμικού του κλάδου αυτού, ενώ στο εμπόριο πλησιάζουν το 60%. Βλ. P. Pizaniias, *La structure de l'emploi en Grèce dans l'industrie et l'artisanat 1950-1990*, αδημοσίευτη μελέτη για την 5η Γενική Διεύθυνση της Ε.Ε., Αθήνα 1993.

9. Σε ό,τι αφορά τις δομές κοινωνικής οργάνωσης των ελλήνων κεφαλαιούχων

Η αδιαφοροποίητη δομή της ελληνικής άρχουσας τάξης πιστοποιεί την απουσία ανεξάρτητων κοινωνικών υποκειμένων και στην κορυφή της πυραμίδας της ελληνικής κοινωνίας. Και παρότι δε λείπουν οι καθημερινές ενδείξεις, το γεγονός αυτό υποδηλώνει την παραδοσιακή δομή οργάνωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.¹⁰ δομή, η αποσύνθεση της οποίας, σήμερα πλέον, διευρύνει τον κοινωνικό κατακερματισμό.

Η απουσία κοινωνικών υποκειμένων εδώ ορίζεται σε σχέση με τις βορειοευρωπαϊκές κοινωνίες. Αυτές συγκροτήθηκαν και αναπτύχθηκαν στη νεότερη ιστορική περίοδο, με κέντρο αναφοράς δύο διακριτά κυρίαρχα υποκείμενα: ένα ανεξάρτητο κοινωνικό με οικονομική ισχύ και ένα πολιτικό. Και αυτά σε ανταγωνισμό μεταξύ τους διαμόρφωσαν το μεν οικονομικό κοινωνικά ιδίως υποκείμενα, το δε πολιτικό ό,τι ονομάζουμε κράτος. Η συνεχής προσπάθεια και το επίτευγμα των δύο κυρίαρχων υποκειμένων ήταν να παραμείνουν ανεξάρτητα ώστε στις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις που διαμόρφωναν αυτές τις κοινωνίες να διατηρούν την ευχέρεια κινήσεων ή και στρατηγικών επιλογών με γνώμονα τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους. Αυτή η ανεξαρτησία προσέδωσε στα υπόφορα υποκείμενα τη δυνατότητα να διεκδικήσουν ιστορικά τη δική τους. Και το σχεδόν πάγιο καθεστώς των συγκρούσεων (κοινωνικών, στρατιωτικών κτλ.) προσέδωσε στο κράτος το χαρακτήρα του συλλογικού εγγυητή των γενικών συμφερόντων μέσω της έμπρακτης και καθημερινής εφαρμογής των γενικών και ειδικών κανόνων λειτουργίας της κοινωνίας. Κανόνων συναρτημένων σε ποικίλους βαθμούς με την αρχή της ισοπολιτείας και συνεπώς

βλ. Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Οι έλληνες κεφαλαιούχοι στις αρχές του 20ού αιώνα. Κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά*, πρόλογος Σπ. Ι. Ασδραχά, Αθήνα 1994.

10. Η απουσία κοινωνικών υποκειμένων σε συνάρτηση με τον κατακερματισμό της ελληνικής κοινωνίας καθιστά μάλλον φανταστική την άποψη ότι η ρύθμιση των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης πραγματοποιείται με το μηχανισμό της πάλης των τάξεων. Οι κοινωνικές ομαδοποιήσεις στη διάρκεια των συγκρούσεων με την εκάστοτε κυβέρνηση διατηρούν σαφώς κάτι το αρχαϊκό. Για τη σχετική προβληματική βλ. ενδεικτικά U. Windisch, «Lutte de clans lutte des classes», στο *L'Age d'homme*, Λωζάνη 1976, σ. 8-22. Ανάλογες υπαινικτικές αναφορές κάνει και ο Π. Κονδύλης στην εισαγωγή του βιβλίου του, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Αθήνα 1991.

τυπικά, και κάποτε ουσιαστικά, δίκαιων.¹¹ Η αρχή της ισοπολιτείας, σε αντίθεση με κάθε εξισωτική λογική, διατηρούσε τις κοινωνικές ανισότητες και μαζί με αυτές και τις ποικίλες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές διαφοροποιήσεις.

Η ελληνική ιστοριογραφία και η κοινωνιολογία έχουν επιμείνει πολύ στην εξηγητική χρησιμότητα της απουσίας μιας ευρωπαϊκού τύπου άρχουσας τάξης στην Ελλάδα.¹² Νομίζω όμως ότι αυτή η απουσία έχει προβληθεί στο παρελθόν με μεγάλη υπερβολή, ισοπεδώνοντας την ιστορική πραγματικότητα σε βαθμό που να δημιουργεί τεχνητή έλλειψη ιστορικού προηγούμενου: κάτι σαν μοιρολατρική αποδοχή μιας ιστορικά πάγιας αναπηρίας. Έτσι, παρότι η διαπίστωση μιας απουσίας προσδιορισμένης σε σχέση με τις βορειοευρωπαϊκές κοινωνίες έχει ενδεχομένως κάποιο νόημα, με τη χρήση της όμως ως αποκλειστικής ερμηνευτικής αιτίας περιορίζεται κανείς σε έναν απλοϊκό συγκρητισμό. Και καταλήγει απλώς να διαπιστώνει τι δεν είναι η ελληνική κοινωνία. Συγχρόνως παραμένει εξαιρετικά δυσχερής η κατανόηση των ενδογενών δεδομένων — τόσο των γενικών όσο και του ζητήματος που συζητούμε εδώ — τα οποία είναι αποφασιστικά από μεθοδολογική άποψη για τη διατύπωση μιας γενικής ερμηνείας. Κατά συνέπεια παραμένει απροσπέλαστος ο θετικός προσδιορισμός των δομών και της λειτουργίας του πολιτικού μας συστήματος. Κάποιες προτάσεις λοιπόν, σχετικές με τη διαχρονική πολιτική συγκρότηση της νεοελληνικής

11. B. Badie - P. Birnbaum, *Sociologie de l'Etat*, Παρίσι 1979· R. Bendix, *Nation-Building and Citizenship*, Νέα Υόρκη 1964. Διαφορετική ερμηνεία διατυπώνει ο M. Mialle, *Το κράτος δικαίου. Εισαγωγή στην κριτική του συνταγματικού δικαίου* (μετάφραση: Μαρίνα Παπαγιαννάκη), Θεσσαλονίκη 1983, σ. 261 κ.ε.

12. Αναφέρομαι ιδίως στις ακόλουθες μελέτες: Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, πρόλογος Samir Amin, Αθήνα 1975· του ίδιου, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1978· Γ. Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*, Αθήνα 1977· Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978· του ίδιου, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα 1987· Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, πρόλογος Ν. Γ. Σβορώνου, Αθήνα 1977· του ίδιου, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981. Για μια κριτική σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα βλ. Π. Πιζάνιας, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του καπιταλιστικού κέντρου και της υπανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Μνήμων*, τόμ. 11, 1987, σ. 255-286.

κοινωνίας, και ιδίως του κράτους της, βοηθούν να αντιληφθούμε τη γενετική διάσταση των αιτιών που συμβάλλουν σημαντικά στη διαμόρφωση των σημερινών προβλημάτων.

Από τα τέλη του 18ου αιώνα και για περισσότερα από εκατό χρόνια, η ελληνική κοινωνία αναπτύχθηκε χωρίς η διαφορετική σε σχέση με τις βορειοευρωπαϊκές κοινωνίες συγκρότησή της να έχει καθεαυτή ιδιαίτερα αρνητικές συνέπειες. Οι ελληνικές οικονομικές, κοινωνικές και διοικητικές ελίτ, συχνά αλληλοπερικλειόμενες, είχαν εξαιρετικής σαφούς δυτικό προσανατολισμό, αλλά όχι ευρωπαϊκά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά. Αυτές οι ίδιες εκμεταλλεύτηκαν με θαυμαστή ικανότητα τις συγκυρίες που επέτρεψαν την εκδήλωση της ελληνικής επανάστασης και κατά τη διάρκεια της ανέλαβαν επιπλέον και τον κύριο ρόλο της πολιτικής ηγεσίας, διατηρώντας κατά τα άλλα γνωρίσματά τους αδιαφοροποίητο τον αρχικό προεπαναστατικό τους χαρακτήρα. Με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους άσκησαν το ρόλο ισχυρότατων ομάδων πίεσης προς ό,τι αποτελούσε το σταθερό συνεκτικό υποκείμενο της ελληνικής κοινωνίας: το κράτος. Ο χαρακτήρας του κράτους ως συνεκτικού υποκειμένου προέκυπτε από το γεγονός ότι αποτελούσε την κυρίαρχη και συχνά τη μοναδική δομή με εθνική δράση και λειτουργία. Κράτος, κοινωνικές ελίτ και ισχυροί οικονομικοί και πολιτικοί θεσμοί, όπως η Εθνική Τράπεζα και τα κόμματα, συγκροτούσαν το άρχον συγκρότημα, διεθνοποιημένο και δυτικού τύπου, αλλά οι δομές του διέφεραν σημαντικά από τα ανάλογα βορειοευρωπαϊκά. Η κύρια διαφορά των ελληνικών από τις βορειοευρωπαϊκές κοινωνικές δομές εντοπίζεται στο γεγονός ότι οι οικονομικές, ιδίως, ελληνικές ελίτ (με εξαίρεση τη διεθνοποιημένη ναυτιλία) δεν μπορούσαν να επενδύσουν άμεσα στα υπάρχοντα μέσα της παραγωγής.¹³ Και τούτο επέτρεπε να διατηρηθούν σχεδόν άθικτες οι κοινωνικές δομές των ελεύθερων παραγωγών με τις οποίες ήταν συγκροτημένος κατά κύριο λόγο ο παραγωγικός πληθυσμός στην Ελλάδα. Η διασπορά του κύριου όγκου του πληθυσμού σε μικρούς οικισμούς και ο πολιτισμικός, συχνά και οικονομικός, κατακερματισμός του σε τοπικές κοινωνίες, σε συνάρτηση με τα αδύνατα αστικά κέντρα, διατηρούσε αυξημένη τη

13. Σε ό,τι αφορά τη σχέση της κατεξοχόν οικονομικής ελίτ στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα με το κύριο μέσο παραγωγής, τη γη, βλ. P. Pizanius, «Surplus agricole et circulation du capital commercial: La Grèce au XIX siècle», *Annales ESC*, τχ. 2, Μάρτιος-Απρίλιος 1992, σ. 293-314.

σημασία του ελληνικού κράτους και δευτερευόντως των πολιτικών κομμάτων ως των μόνων ισχυρών συνεκτικών δομών εθνικής εμβέλειας.

Σε ό,τι αφορά ειδικώς τη σχέση πολιτικών κομμάτων και κράτους τον 19ο αιώνα, τα κόμματα είχαν ιδιοποιηθεί ένα μέρος του κράτους μέσω των πελατειακών σχέσεων. Αλλά η ιδιοποίηση αυτή δεν επεκτάθηκε ούτε καν στα κέντρα απόφασης μέσης εμβέλειας, περιοριζόμενη μάλλον στην κατώτερη, και ιδίως την εποχικά απασχολούμενη υπαλληλία. Σε κάθε περίπτωση τα κόμματα δεν είχαν καταλάβει τη σχετική αυτονομία του κράτους. Απόδειξη τούτου αποτελεί το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και παρότι ξεκίνησε από μηδενική σχεδόν θεσμική βάση το 1821,¹⁴ δεν έπαψε, με θεσμικά μέσα και με αξιοσημείωτη σταθερότητα, να ενοποιεί την ελληνική κοινωνία και κατ' επέκταση να ενισχύει τις εξουσίες του.¹⁵ Αυτό το άρχον συγκρότημα (και όλες

14. Η πρόταση ότι οι απολυταρχικές εξουσίες αποτέλεσαν την προϋπόθεση για τη συγκρότηση αυτόνομων εθνικών γραφειοκρατιών, όπως τη διατύπωσε ο R. Bendix, *ό.π.*, δεν ισχύει φυσικά για την ελληνική περίπτωση. Αντίθετα, για να διευκολυνθεί κανείς στη διατύπωση μιας πλησιέστερης προς την ελληνική πραγματικότητα ερμηνείας, θα πρέπει να προσφύγει στα χαρακτηριστικά κρατών που διαμορφώθηκαν με το ιστορικό κύμα του δευτερογενούς εθνικισμού και ιδίως του βαλκανικού. Σχετικά με αυτό βλ. Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992.

15. Το εύρος, η βαρύτητα και γενικότερα η σημασία του ελληνικού κράτους από το 1821 ως σήμερα έχουν ερμηνευτεί από έλληνες κοινωνιολόγους (βλ. ιδίως τα σχετικά κείμενα των Κ. Τσουκαλά και Ν. Μουζέλη) με εκείνο το μείγμα υπερβολής και μετατόπισης το οποίο στην ιστορική επιστήμη αποκαλείται αναχρονισμός.

Το ελληνικό κράτος, ξεκινώντας χωρίς κανένα κρατικό ή έστω το απλούστερης μορφής γραφειοκρατικό ανάλογο προηγούμενο, αναπτύχθηκε επί σχεδόν ένα αιώνα ενισχύοντας τις εξουσίες του στο συμπύλημα των τοπικών κοινωνιών που συγκροτούσαν ό,τι αποκαλούμε αφαιρετικά ελληνική κοινωνία. Η πολύ περιορισμένη ανάπτυξη του αστικού χώρου, συμποσούμενη σε ολιγάριθμες ελίτ, επέτρεψε στις χωρικές τοπικές κοινωνίες — συγκροτημένες κοινωνικά με βάση την οικογένεια και το χωριό — να διαμορφώνουν, ή ορθότερα να επηρεάζουν σημαντικά τους όρους ανάπτυξης και εμπέδωσης της κυριαρχίας του κράτους. Παρά ταύτα, το κράτος και οι ποικίλες ελίτ — όπως είναι προφανές και από τα αποτελέσματά — μέσα από ιδιαίτερους δρόμους, μάλλον προσαρμοσμένους στα εμπόδια που αντιμετώπιζαν, οδήγησαν μια πλειάδα ελληνικές τοπικές κοινωνίες ανατολικού τύπου να οργανωθούν έστω στοιχειωδώς με δυτικά πολιτικά και δευτερευόντως κοινωνικά πρότυπα.

Αν κράτος, πολιτικό σύστημα και ελίτ θεωρηθούν επείσαστες στις ελληνικές κοινωνίες (όπως έχει υποστηριχθεί τόσο από ανατολικόφρονες νεοορθόδοξους ό-

οι αλλαγές που επισυνέβησαν στην εσωτερική του συγκρότηση με τη διεύρυνσή του σε νεότερα υπόφορα αστικά κοινωνικά στρώματα) ύστερα από πολλούς κλυδωνισμούς άρχισε να αποδυναμώνεται από τη στιγμή που το κυρίαρχο συνεκτικό του στοιχείο, το κράτος, άρχισε να χάνει τη σχετική του αυτονομία. Η απώλεια της αυτονομίας του ελληνικού κράτους συνεπάγεται την εξωκρατική ρύθμιση της άσκησης των δικών του ιδιαίτερων εξουσιών. Και έχει ως γενικότερη επίπτωση τον περιορισμό, ή πολύ περισσότερο την ακύρωση, του ρόλου του ως συλλογικού εγγυητή και οργανωτή της ελληνικής κοινωνίας. Ίσως αυτή η διαδικασία να ξεκινά με την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898. Όμως η οριστική και αποφασιστική, από πολιτική άποψη, κατάλυση της αυτονομίας της εξουσίας του κράτους πραγματοποιείται αποκλειστικά από εσωτερικές αιτίες: το διχασμό του 1916-17 και όσα ακολούθησαν, αρχικά με την ταύτιση κράτους και βενιζελικού κόμματος, και την ανάλογη – αν και κομματικά ανεστραμμένη – κατάσταση που επιβλήθηκε από τη φιλοβασιλική παράταξη μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου το 1920. Αυτή η διαδικασία επιδεινώθηκε, νομίζω, από τις ανεξέλεγκτες συνθήκες που δημιουργήθηκαν με τη μικρασιατική ήττα και ολοκληρώθηκε με την απότομη αύξηση του πληθυσμού λόγω της έλευσης των προσφύγων. Στην πραγματικότητα, από τους Βαλκανικούς πολέμους ως τη μικρασιατική ήττα, το ελληνικό κράτος σφραγίστηκε από δύο ακριβώς αντίστροφες δυναμικές: υπερδιπλασίασε σε ελάχιστο χρόνο και με στρατιωτικά μέσα την ελληνική επικράτεια και τον πληθυσμό από τη μία, ενώ από την άλλη η βίαιη κομματική διαμάχη, ιδίως αυτή, μηδένισε σχεδόν τις διοικητικές και γενικότερα τις οργανωτικές του δυνατότητες. Και η εξουδετέρωση των διοικητικών και οργανωτικών του δυνα-

---

σο και από κοινωνιολόγους και ιστορικούς με τριτοκοσμική έμπνευση), τότε για να αντιληφθούμε την ιστορική μας πορεία θα πρέπει να ανακαθερώσουμε για την ερμηνεία των κοινωνικών δομών το σχήμα των «μεταπρατών» (που θα πάρει τη θέση των ελίτ) ενώ σε ό,τι αφορά το κράτος θα πρέπει να το ορίσουμε ως «όργανο ξένων συμφερόντων». Μια άλλη επιλογή θα ήταν να ελπιώσουμε την εκδοχή που υποστηρίζει την «εξάρτηση» των ελληνικών ελίτ και του κράτους από τους «ξένους», ή έστω από τα «καπιταλιστικά κέντρα της Δύσης». Όμως αυτές οι ερμηνείες, βαθύτατα εχθρικές προς την ελληνική ιστορική πραγματικότητα, έχουν οδηγήσει τους εμπνευστές τους και τους χρήστες τους σε ρηχές και συχνότατα αδιέξοδες ερμηνευτικές εκφωνήσεις. Εντέλει η συμφιλίωση με την ιστορική μας παράδοση είναι αναγκαία προϋπόθεση για να κατανοήσουμε την τρέχουσα πραγματικότητα της κοινωνίας μας.

τοτήτων πραγματοποιήθηκε ακριβώς τη στιγμή που αυτές ήταν αναγκαίες για να διαχειριστεί τη μεγάλη αλλαγή, τα καινούρια και κρίσιμα δεδομένα της χώρας.

Οι πολιτικές και δευτερευόντως οι κοινωνικές συγκρούσεις οι οποίες διήρκεσαν μέχρι το 1936 δε θα πρέπει να τονιστούν εις βάρος ενός άλλου, λιγότερου γνωστού αλλά πολύ πιο αποφασιστικού δεδομένου. Αναφέρομαι στην αποτυχία νεότερων γενεών κεφαλαιούχων που αποπειράθηκαν την περίοδο του μεσοπολέμου να αναπτύξουν έστω υποτυπωδώς κάποια μέσα παραγωγής, ιδίως στη μεταποίηση.¹⁶ Και η αποτυχία τους αυτή απέκλεισε την ελληνική κοινωνία από τη δυνατότητα σύστασης ενός αυτοτελούς και μάλιστα κοινωνικά ηγεμονικού υποκειμένου, με λειτουργία οικονομική και σχετικώς ανεξάρτητη από το πολιτικό σύστημα.¹⁷ Έτσι ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός στη διάρκεια του μεσοπολέμου, με εξαίρεση προσθήκες και παραλλαγές, διατήρησε τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές και συνεπώς τις αντίστοιχες ιεραρχίες. Η αποτυχία αυτή είχε ως επίπτωση όχι μόνο να χαθεί η δυνατότητα οικονομικής ανάπτυξης, αλλά να χαθεί επιπλέον η πολύπλευρη δυναμική που επιφέρει η κοινωνική διαφοροποίηση.

Στην εξέλιξη της διαδικασίας αποδόμησης του πολιτικού συστήματος, αυτού που ιστορικά είχε συγκροτηθεί τον 19ο αιώνα, το ρόλο του κυρίαρχου και μοναδικού συνεκτικού υποκειμένου της ελληνικής κοινωνίας αναλάμβανε βαθμιαία η εκάστοτε κυβέρνηση. Και το νέο συνεκτικό υποκείμενο ενισχυόταν ιδίως από τη δύναμη που του έδινε ο αποκλειστικός περιοδικός έλεγχος του κράτους και οι συμμαχίες με ποικίλες ομάδες οικονομικά ισχυρών προσώπων. Αυτή η αλλαγή, που ολοκληρώθηκε στη διάρκεια του μεσοπολέμου, σηματοδότησε τη δεύτερη φάση του τέλους της σχετικής, αλλά αποτελεσματικής για ένα σχεδόν αιώνα, αυτονομίας του ελληνικού κράτους.

Το αναδυόμενο ιστορικά νέο συνεκτικό υποκείμενο της ελληνικής κοινωνίας, δηλαδή η εκάστοτε κυβέρνηση, είχε ριζικές διαφορές από το παλαιό: ενώ το κράτος εξασφάλιζε μια συνέχεια, αντίθετα η κυβέρνηση ως συνεκτικό υποκείμενο είχε χαρακτήρα εναλλασσόμενο και συχνά σε σύντομα χρονικά διαστήματα· επίσης, ε-

16. Σχετικά βλέπε τη μελέτη του Σ. Ν. Τσοτσόρου, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα 1898-1939*. Α' τόμος: *Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση*, Αθήνα 1993.

17. Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Οι έλληνες κεφαλαιούχοι*, ό.π.

νώ το κράτος διατηρούσε μια σχετική αυτονομία τόσο από τα κόμματα όσο και από τις κοινωνικές ομάδες, αντίθετα η κάθε κυβέρνηση υπέκειτο σε μεγάλο βαθμό εξάρτησης από την κοινωνία. Και τούτο επειδή –όπως είναι λογικό– το εκάστοτε πολιτικό κόμμα που συγκροτούσε την εκάστοτε κυβέρνηση εξαρτιόταν σε πάρα πολύ μεγάλο βαθμό από την κοινωνία προκειμένου να κερδίσει στον ανταγωνισμό με τα άλλα κόμματα και να ελέγξει –όπως κάθε κόμμα επιδιώκει– την πολιτική εξουσία. Τέλος, τα υπόλοιπα εκτός εξουσίας πολιτικά κόμματα –εφόσον δεν είχε επιβληθεί κάποια δικτατορία– λειτουργούσαν ως υποκατάστατα κοινωνικά ασύντακτων ομάδων, διαμεσολαβώντας τα ποικίλα αιτήματά τους στην εκάστοτε κυβέρνηση. Διαμεσολάβηση η οποία επιβάρυνε και έμμεσα την κοινωνική εξάρτηση του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος.

Συνοπτικά, λοιπόν, στη διάρκεια του μεσοπολέμου εμπεδώνονται τα πολιτικά κόμματα ως κυρίαρχοι παράγοντες του πολιτικού συστήματος: ως κυβέρνηση υποκαθιστούν το κράτος, ενώ ως πολιτικά κόμματα υποκαθιστούν την κοινωνία.

Αυτό το πολιτικό σύστημα, όπου η εκάστοτε κυβέρνηση μεταμφιέζεται σε δημόσια διοίκηση και την καταργεί, ενώ τα πολιτικά κόμματα μεταμφιεζόμενα σε κοινωνία την υποκαθιστούν, βρίσκεται σήμερα σε κρίση. Και είναι απορίας άξιο πώς επέδειξε τόσο μεγάλη αντοχή. Είναι άξια απορίας η αντοχή του, όχι μόνο επειδή είναι κληροδότημα μιας μεγάλης ήττας, αλλά και επειδή έχει προκαλέσει αλλεπάλληλες καταστροφές μέχρι σήμερα. Καταστροφές, οι οποίες προκλήθηκαν από τις λειτουργικές παρεμβάσεις που έκαναν πυλώνες του συστήματος για να το στηρίξουν: πολλά προνουσιαμένα, δύο πραξικοπήματα, ένας εμφύλιος, συγκρότηση παρακράτους το οποίο μετεξελίχθηκε σε ό,τι στην Ιταλία ονομάζουν *sottogoverno*, η έκπτωση της πολιτικής διαμάχης, με μέσο τις ιδέες, σε δικαστική διαφορά, με μέσο τους ανώτατους δικαστές κτλ. Ωστόσο, όλα αυτά, αντί της λειτουργικής εξισορρόπησης, θα μπορούσαν θαυμάσια να είχαν προκαλέσει την κατάρρευση του συστήματος αυτού ή τη ριζική μεταρρύθμισή του. Με εξαίρεση την απομάκρυνση της βασιλείας, τίποτε άλλο δεν έγινε προς αυτή την κατεύθυνση. Μάλιστα η συνταγματική μεταρρύθμιση του 1985 καθιέρωσε στο επίπεδο του πρωθυπουργικού θεσμού ένα είδος εξουσίας απολύτως ανεξέλεγκτης, πολιτικά σχεδόν ανεύθυνης, κατά τη διάρκεια της άσκησης της.

Νομίζω λοιπόν ότι οι βίαιες λειτουργικές παρεμβάσεις ενίσχυσαν την αναπαραγωγή αυτού του συστήματος, χάρη σε μια, παράλληλη με την προληπτική καταστολή, πάγια πολιτική κατευνασμού και κολακείας. Αυτή η πολιτική, η οποία θα μπορούσε να αποκληθεί «κοινωνικό συμβόλαιο», αποτελεί το κομβικό σημείο στο οποίο ασκούνται τόσο οι κοινωνικές όσο και οι πολιτικές πρακτικές όλων των εταίρων που συνιστούν το πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα.

3. ΤΟ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ»

Οι πιθανότητες ερμηνείας ενός κειμένου από την ανάγνωσή του οδηγούν καμιά φορά από τις λέξεις στα πρόσωπα και από αυτά σε καταστάσεις οι οποίες δεν εικονογραφούν αυτό που θέλει να πει ο συγγραφέας του. Έτσι το «κοινωνικό συμβόλαιο» θα μπορούσε να παραπέμψει είτε στο New Deal είτε στον Ζ. Ζ. Ρουσσώ. Όμως και οι δύο αυτές εκδοχές «συμβολαίου» παραπέμπουν μεταξύ άλλων σε συγκροτημένες, λίγο πολύ, κοινωνίες πολιτών. Ότι στην ελληνική κοινωνία δεν υφίσταται παρόμοια συγκρότηση είναι γνωστό, αλλά ως διαπίστωση. Και η διαπίστωση αυτή έχει συχνά αναχθεί σε αιτία που ερμηνεύει ποικίλα φαινόμενα. Πρόκειται για μία ακόμη απουσία, η οποία προκύπτει –και αυτή– από τη σύγκριση με τις κοινωνικά ανεπτυγμένες χώρες και με τη σειρά της ανάγεται σε αποκλειστική ερμηνευτική αιτία. Η απουσία κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα είναι, λοιπόν, μια αρνητική προσέγγιση. Το θετικό της σύστοιχο, αυτό δηλαδή που επιτρέπει να διακριθώσουμε τη δική μας πραγματικότητα, βρίσκεται στην υπερπολιτικοποίηση και τη συνεπαγόμενη κομματικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας. Με αυτά τα δύο διαπλεκόμενα χαρακτηριστικά συστήνονται οι σχέσεις της ελληνικής κοινωνίας με τους πολιτικούς της θεσμούς. Και φυσικά πρόκειται για σχέσεις μεγάλης εξάρτησης της κοινωνίας από τα πολιτικά της κόμματα και αντιστρόφως. Αυτό αποτυπώνεται και στα αποτελέσματα των εκλογών, εννοώ τα εντυπωσιακά ποσοστά που επιτυγχάνουν τα κόμματα εξουσίας στις εκλογές εδώ και αρκετές δεκαετίες. Μετά τον εμφύλιο και με λίγες εξαιρέσεις, τα κόμματα που έχουν κυβερνήσει την Ελλάδα έβρισκαν συνήθως σημαντική αποδοχή από τους πολίτες. Ενώ στην Ευρώπη απαιτούνταν συνασπισμοί κυβερνητικοί για να προσεγγίσουν το 38%-40%

των ψήφων, στην Ελλάδα τα δύο μεγάλα κόμματα φτάνουν και ξεπερνούν, ακόμη σήμερα, το καθένα μόνο του και σχετικώς εύκολα το 45%. Αυτή η ευρύτατη συναίνεση δεν οφείλεται βέβαια στον πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα των μεγάλων ελληνικών κομμάτων. Πολυσυλλεκτικά είναι σχεδόν όλα τα μεγάλα και συχνότατα και τα μικρά κόμματα σε όλο τον κόσμο.

Στην Ελλάδα κοινωνικός θεσμός ανεξάρτητος από το κράτος ή κρατικός ανεξάρτητος από την κυβέρνηση ή θεσμός τοπικής ή και περιφερειακής αυτοδιοίκησης, στους οποίους θα μπορούσε κατά περίπτωση να απευθυνθεί ο κάθε πολίτης για την επίλυση των ποικίλων προβλημάτων του, ουσιαστικά δεν υπάρχει. Και η υποτυπώδης κατάσταση του κράτους πρόνοιας εξωθεί για την ικανοποίηση των σχετικών αναγκών σε ανάλογες ιδιωτικές υπηρεσίες. Γι' αυτούς τους λόγους, οι Ελληνίδες και οι Έλληνες εκ των πραγμάτων λειτουργούν κυρίως ως ιδιώτες, περιοδικά ως ψηφοφόροι, ενώ σπανιότατα δρουν και ως πολίτες. Ως ιδιώτες φροντίζουν να εξασφαλίζουν με κάθε θυσία τα χρηματικά μέσα με τα οποία ο καθένας ατομικά — ή το συνηθέστερο ως οικογένεια — θα ικανοποιηθούν, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, τις βασικές ιδιωτικές τους ανάγκες. Και ως ψηφοφόροι επιδιώκουν την ικανοποίηση των ίδιων ακριβώς αναγκών από το κόμμα της προτίμησής τους. Η ικανοποίηση όμως αυτή απαιτούν να πραγματοποιηθεί με σχεδόν αποκλειστικά ιδιωτικούς όρους. Η προτίμηση στους ιδιωτικούς όρους ικανοποίησης των αιτημάτων είναι πιθανόν να οφείλεται σε μια ιστορικά εμπεδωμένη δυσπιστία του πληθυσμού. Η δυσπιστία αυτή προκύπτει, ίσως, από μια ιστορικά επιβεβαιωμένη αρνητική αξιολόγηση του ελληνικού κράτους: τις τελευταίες επτά σχεδόν δεκαετίες, το κράτος αυτό έχει λειτουργήσει όχι μόνο αυταρχικά και άκρως μεροληπτικά, αλλά ταυτοχρόνως και αναποτελεσματικά. Εκτός όμως από τη δυσπιστία, η υποτυπώδης και συγχρόνως πολύ κακή κατάσταση του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα μεταθέτει στους πολίτες του, ως ιδιωτική υποχρέωση, κάθε ανάγκη η οποία στις κοινωνικά ανεπτυγμένες χώρες αποτελεί υποχρέωση του κράτους. Έτσι η ενύπαρκτη τάση του «οικογενειακού ατομικισμού» στην ελληνική κοινωνία παροξύνεται και νομιμοποιείται ως αναπόφευκτη ρεαλιστική πραγματικότητα.

Η διαμόρφωση, λοιπόν, ευρύτατης αλλά προφανώς επιφανειακής συναίνεσης με την εκάστοτε πολιτική εξουσία δεν επιτυγχάνεται με την πολιτική μετουσίωση των ποικίλων αιτημάτων των ψη-

φοφόρων σε κοινό πλαίσιο ικανοποίησης των βασικών αναγκών των πολιτών – πλαίσιο αποτελεσματικό, και για όλους το ίδιο, με εγγυητή το κράτος. Αντίθετα το πλαίσιο αυτό εξασφαλίζεται στο βαθμό που η επένδυση των ψηφοφόρων-ιδιωτών στην εκάστοτε κυβέρνηση (ή την υποψήφια για την εξουσία αξιωματική αντιπολίτευση) ανταλλάσσεται με άπειρες και για όλους παροχές, αλλά με ιδιωτικούς όρους. Σε αυτό το πλαίσιο σχέσεων, η επένδυση στην εκάστοτε κυβέρνηση όχι μόνο καθίσταται δομικά αναπόφευκτη, αλλά έχει επίσης ολικό χαρακτήρα. Αυτό την καθιστά εύθραυστη. Και αν διαφυστεί η αρχική επένδυση, τότε οι ψηφοφόροι αρχίζουν να εκδηλώνουν τη δυσφορία τους όσο και την αξίωσή τους να ικανοποιηθούν εκείνα για τα οποία ψήφισαν, με το μόνο εργαλείο το οποίο διαθέτουν: τις επαγγελματικές τους οργανώσεις. Η δυναμική των εκάστοτε μη κυβερνητικών ψηφοφόρων στις ίδιες οργανώσεις μπορεί να μετατρέψει τη διάχυτη δυσφορία σε διεκδικητική κινητοποίηση, της οποίας τα διαμορφωμένα (με βάση όμως τη δυσφορία) αιτήματα πάλι στην κυβέρνηση θα απευθυνθούν. Και φυσικά θα διατυπωθούν ως στιβάδα ομαδοποιημένων μεν, αλλά πάντοτε ιδιωτικών απαιτήσεων.

Η κάθε κυβέρνηση, προκειμένου να παραμείνει στην εξουσία χωρίς σοβαρά προβλήματα, οφείλει εξαρχής να αισθάνεται, αλλά ιδίως να δηλώνει με κάθε μέσο επικοινωνίας, ότι είναι έτοιμη να ανταποκριθεί σε κάθε ομαδοποιημένη ατομική επένδυση. Και συνεπώς να βεβαιώνει ότι είναι πρόθυμη να ασχοληθεί με το καθετί που έχει επενδυθεί σε αυτήν από τους ψηφοφόρους της, και να αλλάξει όσα η προηγούμενη κυβέρνηση αποφάσισε, ή να βελτιώσει προς όφελος των ψηφοφόρων της δικά της προηγούμενα μέτρα. Σε αυτό το πλέγμα σχέσεων, η κυβέρνηση ως σώμα (αν ποτέ συγκροτείται επί της ουσίας σε σώμα πολιτικό) και ο κάθε υπουργός χωριστά πρέπει ανά πάσα στιγμή να αποδεικνύουν δημόσια ότι αυτοί μόνο θέλουν, μπορούν και γνωρίζουν να αντιμετωπίζουν τα πλέον διαφορετικά ζητήματα: από το πλέον ασήμαντο ως το απολύτως σημαντικό. Σε αυτή τη λογική (που καθιστά απολύτως άχρηστη τη συστηματική και πολύ περισσότερο την επιστημονική γνώση των προβλημάτων της κοινωνίας), η εκάστοτε αξιωματική αντιπολίτευση αντιτάσσει την εικόνα της πολιτικής δύναμης που θα ικανοποιήσει και τις πλέον αντιφατικές και αλληλοαναιρούμενες απαιτήσεις. Στην πραγματικότητα, η εκάστοτε κυβέρνηση, στον ανταγωνισμό της με την αντιπολίτευση, φροντίζει να ανταποκρίνεται

απολύτως στην εικόνα που έχουν διαμορφώσει για λογαριασμό της οι ψηφοφόροι της, ανταπόκριση στην οποία εμπλέκεται και υιοθετεί και η αντιπολίτευση από την πλευρά της.

Θα ήταν πολύ επιφανειακό να αποδώσουμε τις αιτίες του φαινομένου αυτού στο διπολισμό. Διπολισμός υπήρξε και υπάρχει ακόμη σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες χωρίς να παράγει παρόμοια φαινόμενα. Αν αποφύγουμε την ερμηνευτική ευκολία του διπολισμού, θα διαπιστώσουμε ότι η κάθε κυβέρνηση καλείται από τους ψηφοφόρους της να αποφασίσει επί παντός ονείρου, ανάγκης, επιθυμίας και αιτήματος, και ιδίως να αποφασίσει όπως οι ίδιοι έχουν προκαθορίσει. Και αυτό το κάλεσμα έχουν αποδεχτεί με αποχρώσεις όλες σχεδόν οι κυβερνήσεις ενσωματώνοντας όλες τις κοινωνικές αντιθέσεις που ενυπάρχουν στα άπειρα κοινωνικά επιθυμήματα, αλλά χωρίς φυσικά να τις επιλύουν με μέσα πολιτικά. Έτσι διαμορφώνουν την πολιτική τους (φυσικά και την εξωτερική πολιτική) χωρίς ούτε καν να μετουσιώνουν έστω αυτά τα επιθυμήματα σε κάποιο είδος κρατικού θεσμού που θα τα ικανοποιεί, αλλά με κοινό τρόπο για όλους.

Αυτή είναι νομίζω η βασική δομή των σχέσεων που μπορεί να αποκληθεί ελληνική εκδοχή του «κοινωνικού συμβολαίου». Από εκεί και ύστερα, η διανομή από λίγο σε πολλούς χρημάτων, εργασιών, αδειών, θέσεων, φορολογικών απαλλαγών και κάθε είδους μικρών, μεγάλων ή πολύ μεγάλων προνομίων, ή ακόμη και δυνατοτήτων, δεν είναι παρά ή έμπρακτη εκδήλωση, η εφαρμογή του εν λόγω συμβολαίου.¹⁸ Ενδεχομένως αυτές οι σχέσεις αποτελούν ένα πρόσθετο μηχανισμό αναπαραγωγής του κοινωνικού κατακερματισμού. Και ακόμη, το «συμβόλαιο» αυτό καθίσταται εκ των πραγμάτων λειτουργικό για τη διατήρηση της κυβερνητικής εξουσίας μέσω της κομματικοποίησης: η πόλωση που προκαλεί και η διαρκής μετάθεση της επίλυσης του συνόλου των κοινωνικών προβλημάτων στα κόμματα κατακερματίζει κατακορυφώς ακόμη και τα δνητικά κοινωνικά θεσμικά υποκείμενα.

Οι ψηφοφόροι από την πλευρά τους, λειτουργώντας πάντοτε με

18. Για ορισμένες από τις πρακτικές διανομής παροχών, δυνατοτήτων κτλ. βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία*, ό.π. Γενικότερα η εξάρτηση των δημοσιονομικών δεδομένων από τις εκλογικές αναμετρήσεις αναλύεται από τους Σ. Β. Θωμαδάκη - Δ. Β. Σερεμέτη, «Η αποσταθεροποιητική δυναμική του ελληνικού εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 2, Οκτώβριος 1993, σ. 48-82.

όρους ιδιωτικούς, δεν παρακάμπτουν βεβαίως τα υφιστάμενα ίχνη του κράτους πρόνοιας ούτε το κράτος δικαίου, αλλά το διαβρώνουν εκ των πραγμάτων ιδιωτικοποιώντας τις δημόσιου χαρακτήρα σχέσεις που το συνέχουν.¹⁹ Η διάβρωση πραγματοποιείται με δίκτυα διαπροσωπικών σχέσεων στα οποία οι κομματικοί μηχανισμοί – συχνά ανεξάρτητα από τις πολιτικές ηγεσίες – παίζουν σημαντικό ρόλο. Πρόκειται στην πραγματικότητα για δίκτυα σχέσεων μεταξύ ιδιωτών όλων των κοινωνικών τάξεων με κρατικούς υπαλλήλους ποικίλων βαθμίδων και δυνατοτήτων. Η δύναμη, πιο σωστά οι δυνατότητες των εν λόγω κρατικών υπαλλήλων προκύπτουν από το συνδυασμό των διοικητικών αρμοδιοτήτων με την κομματική ένταξη: οι αρμοδιότητές τους ως υπαλλήλων του κράτους συνδυάζονται με τις δυνατότητες δικτύωσης που τους παρέχει η κομματική τους ένταξη και επαυξάνονται εντυπωσιακά όταν πρόκειται για συνδικαλιστικούς εκπροσώπους. Όλες αυτές οι δυνατότητες γίνονται για τον κάθε διαθέσιμο δημόσιο υπάλληλο ατομικά επικερδείς, μόνο εφόσον διασυνδεθούν με ιδιώτες αντίστοιχων συμφερόντων.

Έχουμε να κάνουμε με μια αγορά σχέσεων η οποία οργανώνεται σε διαπροσωπικά δίκτυα. Και αυτά, είτε είναι πάγια είτε συγχροτούνται κατά περίπτωση, εξυπηρετούν κοινά συμφέροντα μεταξύ ιδιωτών και κρατικών υπαλλήλων, συμφέροντα τα οποία έχουν μόνο ιδιωτικό χαρακτήρα και είναι όλων των ειδών και των μεγεθών. Αυτές οι άτυπες αλλά καλά εμπεδωμένες σχέσεις διαμορφώνουν ένα καθεστώς *laissez faire* (βλέπε για παράδειγμα τα αυθαίρετα για όλα τα εισοδήματα). Γι' αυτό το καθεστώς δεν είναι υ-

19. Τα ίχνη του υφιστάμενου κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα έχουν διαμορφωθεί από τη δημοκρατική παράταξη και κάποιες πιέσεις της αριστεράς. Ωστόσο, η μεγάλη αναποτελεσματικότητά του και το πολύ χαμηλό επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών του φαίνεται να έχουν αποτελέσει το εφελκυστικό για τη μετατροπή των δημόσιων αυτών θεσμών σε χώρους σύναψης σχέσεων σχεδόν απολύτως ιδιωτικοποιημένων. Τα προφανέστερα παραδείγματα είναι η παρεχόμενη δημόσια υγεία με όρους άτυπων ιδιωτικών αμοιβών, επίσης η υποκατάσταση της δημόσιας εκπαίδευσης, ιδίως των λυκείων, από τα ιδιωτικά φροντιστήρια. Κάτι ανάλογο φαίνεται ότι βρισκόμαστε σε εξέλιξη με τα πανεπιστήμια αλλά και με το ασφαλιστικό σύστημα. Εντέλει, εξαιτίας των ποικίλων παραλλαγών εμφυλιοπολεμικών καθεστώτων στη μεταπολεμική Ελλάδα, το κράτος πρόνοιας, από το '74 ως σήμερα, λειτουργεί τόσο πολύ στοιχειωδώς όσο απαιτεί ο ρόλος του ως νομιμοποιητικής παραμέτρου της ελληνικής δημοκρατίας. Βλ. Π. Καζάκος, «Ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους στην οικονομία», στο *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: η πρόκληση της προσαρμογής*, Αθήνα 1991.

πεύθνη η πολιτική εξουσία παρά στο βαθμό που το ευνοεί με ένα νομοθετικό πλαίσιο όπου οι πολλαπλές εξαιρέσεις από τους προβλεπόμενους νομοθετικούς κανόνες, καθώς και οι παραλείψεις της καταστολής, καλλιεργούν εμμέσως την επιτρεπτικότητα, το *laisser aller*. Η επιτρεπτικότητα συνιστά και αυτή μια παροχή, της οποίας όμως η υλική πραγματοποίηση επαφίεται στις οικονομικές και άλλες δυνατότητες των ιδιωτών. Όσοι ιδιώτες δεν μπορούν να εκμεταλλευτούν τη θεσμοθετημένη επιτρεπτικότητα, μπορούν με βάση αυτήν να καλλιεργούν προσδοκίες με τη (μάλλον βάσιμη) ελπίδα να τις πραγματοποιήσουν στο μέλλον.

Το εφαλτήριο για την κοινωνική διάχυση των σχέσεων που διευρύνουν τη φαυλότητα από τα πολιτικά κόμματα στην κοινωνία βρίσκεται ακριβώς στις σχέσεις κράτους/ιδιωτών. Μόνο που εδώ παίρνει τη μορφή της ανομίας. Η πολιτική εξουσία (και εμμέσως οι ηγεσίες των κομμάτων), θεσμοθετώντας την επιτρεπτικότητα, προσανατολίζει τις επιδιώξεις των ιδιωτών προς τις πλέον αθέμιτες (και αναγκαστικά) αντικοινωνικές επιλογές, αφενός. Και αφετέρου, ανέχεται τον εκφραλισμό των σχέσεων αυτών ταυτιζόμενη εμπράκτως με τις οιεσδήποτε επιδιώξεις των ιδιωτών.

4. Η ΣΥΝΤΑΞΗ ΤΟΥ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ»

Η αφετηρία, λοιπόν, της ακύρωσης του ρόλου του κράτους ως συνεκτικού υποκειμένου στην περίοδο 1916-1922 επέτρεψε βαθμιαία την εισβολή της κοινωνίας στο πολιτικό σύστημα. Εισβολή, η οποία πραγματοποιήθηκε με εφαλτήριο την πάγια (πάντοτε και παντού αν και σε ποικίλους βαθμούς) εξάρτηση των κυβερνητικών κομμάτων από την εκλογική πελατεία τους. Για να ανταποκριθούν στα αιτήματά της, επέλεξαν να διαμορφώσουν στο εσωτερικό του κράτους πολύ ευρύτερα, σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα, πεδία αποκλειστικού κομματικού ελέγχου. Ωστόσο, αν κρίνουμε από τους μάλλον ευάριθμους *hommes d'Etat*, στα πεδία αυτά δε συμπεριλήφθηκαν ορισμένες από τις υψηλές κλίμακες του κεντρικού κράτους, γεγονός που περιορίζει σχετικά τον κομματικό του έλεγχο. Αντίθετα, στους ελάχιστους παλαιούς οικονομικούς οργανισμούς που δημιουργήθηκαν από το ίδιο το κράτος σε συνεργασία με άλλους φορείς την περίοδο του Χ. Τρικούπη και αργότερα (σιδηροδρόμων, Διώρυγας της Κορίνθου, σταφιδικός κτλ.), άρχισαν

κατά το μεσοπόλεμο να προστίθενται, σε σημαντικούς αριθμούς για την εποχή, διάφορες πρώην ιδιωτικές επιχειρήσεις, νεοϊδρυμένες τράπεζες, συνεταιρισμοί κτλ. Δηλαδή, η απαρχή της διεύρυνσης αυτού που σήμερα αποκαλούμε δημόσιο τομέα της οικονομίας θα πρέπει να αποτέλεσε εξαρχής πεδίο ελέγχου των πολιτικών κομμάτων, και ταυτοχρόνως σταθερό εφελτήριο για την οριστική κατάλυση των κάποιων στοιχείων αυτονομίας του κεντρικού κράτους, όσων είχαν απομείνει προς το τέλος του μεσοπολέμου. Η κατάρρευση των κομμάτων με τη δικτατορία του Μεταξά και του ίδιου του κράτους με τη ναζιστική κατοχή έβαλε τέλος σε αυτές τις αμφίβολες ισορροπίες.

Από το 1945-1946 το ελληνικό κράτος και το πολιτικό σύστημα άρχισαν να ανασυγκροτούνται με όρους που αμέσως έγιναν εμφυλιοπολεμικοί: δηλαδή με όρους απόλυτης εχθρότητας του κράτους προς ένα τμήμα της κοινωνίας και απόλυτης ταύτισής του με την υπόλοιπη. Η συνεχής κατάσταση έκτακτης ανάγκης – που διήρκεσε με παραλλαγές μέχρι το 1974 – απέκλειε την οποιαδήποτε αυτονομία του κράτους. Αντίθετα εμπεδώθηκαν σχέσεις ταύτισης μεταξύ της κυβέρνησης, του κράτους και μέρους της κοινωνίας, οι οποίες ολοκληρώθηκαν και ιδεολογικά με τη θεσμοθέτηση του συστήματος ελέγχου των κοινωνικών φρονημάτων αφενός, και αφετέρου με τον ασφυκτικό έλεγχο του συνόλου του εκπαιδευτικού συστήματος, των κρατικών μέσων επικοινωνίας κτλ. Την απουσία σχετικής αυτονομίας του κράτους κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου υποκαθιστούσαν δύο μηχανισμοί: η πολιτική παροχών από λίγο σε πολλούς (βλέπε «κοινωνικό συμβόλαιο») και ένας πρόδηλος κατασταλτικός αυταρχισμός. Μέχρι το 1967, η πολιτική των παροχών αποτελούσε δευτερεύοντα μηχανισμό για την άσκηση της εξουσίας, με κύριο πάντοτε τον αυταρχισμό. Στη διάρκεια της χούντας και οι δύο αυτοί μηχανισμοί χρησιμοποιήθηκαν από τους συνταγματάρχες ως ισάξιοι: οι παροχές, το λεγόμενο «κοινωνικό συμβόλαιο», αναβαθμίστηκαν σημαντικά και συνυπήρξαν με τη θεσμική ολοκλήρωση του αυταρχισμού, την ίδια τη χούντα δηλαδή, εξασφαλίζοντας και οι δύο αυτοί μηχανισμοί ελέγχου τη συναίνεση της κοινωνίας προς το καθεστώς και την πλήρη περιθωριοποίηση της αντιδικτατορικής αντίστασης. Μετά την πτώση της χούντας το 1974, η ελληνική κοινωνία απαλλάχθηκε βαθμιαία από τις προϋπάρχουσες βασικές δομές του αυταρχισμού.

Η μεταπολίτευση, από την άποψη της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, χαρακτηρίζεται συνήθως, στις επετειακές εκφωνήσεις, από την απελευθερωτική της πλευρά και μόνο. Ωστόσο, το αντιστάθμισμα αυτού του όντως ιστορικής σημασίας βήματος της ελληνικής κοινωνίας, να απελευθερωθεί από τους βασικούς καταπιεστικούς μηχανισμούς που συγκροτήθηκαν την περίοδο 1944-1974, ήταν η αναβάθμιση και η εντατική χρήση του «κοινωνικού συμβολαίου». Αυτό αποτέλεσε τον μοναδικό μηχανισμό ενσωμάτωσης του πληθυσμού στην πολιτική δημοκρατία. Ο παρατεταμένος αποκλεισμός του πληθυσμού από την πολιτική στη διάρκεια της δικτατορίας επέβαλε ασφαλώς κατά τη μεταπολίτευση την κινητοποίηση των όποιων μηχανισμών υπήρχαν για την ενσωμάτωσή του στο δημοκρατικό πολιτικό σύστημα. Ωστόσο το ζήτημα της αυτονομίας του κράτους, που είχε οριστικά καταρρακωθεί στη διάρκεια της επταετίας, περιορίστηκε στη συμβολική της αποχουνοποίησης. Ο άλλος μηχανισμός ενσωμάτωσης, αυτός των αυθαίρετων παροχών που συστηματοποίησαν οι κυβερνήσεις των συνταγματαρχών, περιήλθε στη χρήση της δημοκρατικής κυβέρνησης, χωρίς όμως να τεθεί ως αντιστάθμισμα ζήτημα αποκατάστασης της σχετικής αυτονομίας του κράτους. Από το 1974 και ως τις εκλογές του Οκτωβρίου του 1993 – που φαίνεται να άρχισε το τέλος του πολιτικού κύκλου της μεταπολίτευσης – η διευρυμένη εκδήλωση του φαινομένου της υπερπολιτικοποίησης και από νεότερες κοινωνικές ομάδες οδήγησε τις κυβερνήσεις να εντατικοποιήσουν τη χρήση του «κοινωνικού συμβολαίου» ως κριτήριο άσκησης της εξουσίας. Αποτέλεσμα: τα κόμματα να υποκαθιστούν διαρκώς την πολιτική τους υπόσταση με χαρακτηριστικά που τους προσέδιδαν οι επαγγελματικές ομάδες ψηφοφόρων, οι ισχυρές ομάδες πίεσης, επιχειρηματίες του τύπου, μεμονωμένοι ισχυροί κεφαλαιούχοι κ.ά. Η υποκατάσταση αυτή είχε ως ευνόητο αποτέλεσμα τη συνεχή υποβάθμιση της πολιτικής και αναπαρήγαγε διευρυμένο ένα παλαιότερο χαρακτηριστικό: τη διαιώνιση της καταστρατήγησης του πλαισίου γενικών και ειδικών κανόνων λειτουργίας της κοινωνίας. Η απουσία της αυτονομίας του κράτους διευκόλυνε σημαντικά τις συνεχείς καταστρατηγήσεις, οι οποίες τα τελευταία χρόνια της μεταπολιτευτικής περιόδου εξέπεσαν σε σκάνδαλα (που δήλωναν ακόμη μεγαλύτερη σύσφιγξη των σχέσεων μεταξύ της πολιτικής εξουσίας, των κρατικών θεσμών και των ιδιωτικών συμφερόντων) υποβαθμίζοντας επικίνδυνα, αλλά όχι άδικα, την α-

ξιοπιστία των κομμάτων και του κράτους. Αυτή η υποβάθμιση συμπαρέσυρε και την πολιτική εν γένει.

Το τέλος του κύκλου της μεταπολίτευσης βρίσκει την αναξιοπιστία του ελληνικού κράτους ως επικίνδυνα διαδεδομένη (σχεδόν αυτονόητη) άποψη. Και τούτη η άποψη (στην οποία επιδίωξε να στηριχτεί ο βουλευσιαρχικός φιλελευθερισμός) υποδηλώνει την κρίση νομιμοποίησης αυτού του τόσο κρίσιμου κέντρου για τη συνοχή μιας καθ' όλα κατακερματισμένης κοινωνίας, όπως η ελληνική. Η κρίση του κράτους στην Ελλάδα παράγεται από την ιστορικά παρατεταμένη, emphaticά έμπρακτη και συχνά βίαιη, καταστροφίγηση της αρχής της ισοπολιτείας. Πολιτικές επιλογές παλαιότερες και σύγχρονες (όπως για παράδειγμα ο κοινωνικός αποκλεισμός των αριστερών πολιτών παλαιότερα μέσω κρατικών ρυθμίσεων, ή οι μεγάλες φορολογικές ανισότητες στις μέρες μας, οι οποίες έχουν πάρει διαστάσεις έντονων κοινωνικών ανισοτήτων) αφαιρούν από το κράτος τη δυνατότητα άσκησης διοίκησης με όρους ισοπολιτείας. Η κρίση νομιμοποίησης του κράτους οξύνεται με την πλήρως αναξιοκρατική πρόσληψη αλλά και την επαγγελματική και μισθολογική υποβάθμιση των υπαλλήλων και των λειτουργών του, και κορυφώνεται με την καθιερωμένη πλέον ονομασία των εκάστοτε πρώτων στην τάξη κομματαρχών στη θέση του εκάστοτε υπουργού Προεδρίας.²⁰

20. Ο αρνητικός συσχετισμός δύναμης μεταξύ πολιτικών κομμάτων και κράτους εις βάρος του δεύτερου αναλύεται από τον Δ. Σωτηρόπουλο, «Κρατική γραφειοκρατία και πολιτικά κόμματα στη μεταπολεμική Ελλάδα: μια σχέση ανισορροπίας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 2, Οκτώβριος 1993, σ. 83-100. Σχετικά με τους δημόσιους υπαλλήλους και τις αξιακές επιλογές τους που αφορούν το γενικό επαγγελματικό τους αντικείμενο βλ. Α. Μακρυδημήτρης, «Συλλογικές διεκδικήσεις και διοικητικές μεταρρυθμίσεις: όψεις της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας», *ό.π.*, τχ. 3, Απρίλιος 1994, σ. 135-152. Αν και ο συγγραφέας γενικεύει σε όλους τους δημόσιους υπαλλήλους την άποψη που έχει κατά περιόδους η ΑΔΕΔΥ για τις κατά καιρούς προσπάθειες μεταρρύθμισης του κράτους, ωστόσο η προσέγγισή του αναδεικνύει τη σημαντική εξάρτηση της ΑΔΕΔΥ από τις εκάστοτε κυβερνητικές επιλογές. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι όλες οι κυβερνήσεις μπορεί να συζητούν ακόμη και το ενδεχόμενο συνδικαλιστικών ελευθεριών στα σώματα ασφαλείας, αλλά αρνούνται κατηγορηματικά τις καθιερωμένες από το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, και φυσικά από τις πολιτικά ανεπτυγμένες κοινωνίες, συνδικαλιστικές ελευθερίες των δημόσιων υπαλλήλων.

5. Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Με δεδομένο ένα ιδιαίτερος ανίσχυρο και αναξιόπιστο κράτος – επειδή είναι πλήρως ελεγχόμενο αμέσως από την εκάστοτε κυβέρνηση και εμμέσως από τα πολιτικά κόμματα, και ακόμη διαβρωμένο από ποικίλα δίκτυα ιδιωτών – η κάθε κυβέρνηση ελάχιστα μόνο θα μπορούσε να επιβάλει την πολιτική της στρατηγική, αν προς στιγμή υποθέσουμε ότι είχε. Η εφαρμογή μιας πολιτικής στρατηγικής, ή έστω μιας απλής αλλά συνεκτικής δέσμης πολιτικών επιλογών, απαιτεί την ικανοποιητική, τουλάχιστον, λειτουργία των σχετικά αυτόνομων θεσμικών εξουσιών οι οποίες μεταποιούν την πολιτική σε εξειδικευμένη διοίκηση της κοινωνίας. Έτσι η εγκατάλειψη ακόμη και της ιδέας για τη διατύπωση μιας πολιτικής στρατηγικής από την κάθε κυβέρνηση υποκαθίσταται από τη φροντίδα για τη διατήρηση της κυβερνητικής εξουσίας. Και όρος για τη διατήρηση της εξουσίας αυτής είναι να εγκαταλειφθεί οτιδήποτε αποτελεί θεμελιακή προϋπόθεση για την άσκηση πολιτικής: δηλαδή η σαφής διαφοροποίηση της πολιτικής εξουσίας από την κοινωνία. Έτσι κι αλλιώς, η απουσία πολιτικής διαχείρισης των κοινωνικών αντιθέσεων και η υποκατάστασή της με ό,τι αποκαλέσαμε «κοινωνικό συμβόλαιο» αφαιρεί από αυτή τη διαφοροποίηση κάθε πολιτικό νόημα, αλλά και κάθε πρακτική σημασία. Η εγκατάλειψη της θεμελιακής προϋπόθεσης άσκησης πολιτικής καθρεφτίζεται στη γνωστή μέριμνα της κάθε κυβέρνησης να ικανοποιήσει πολυάριθμα αιτήματα. Μέριμνα, της οποίας έμπρακτη εκδήλωση είναι οι απειράριθμες φωτογραφικές ρυθμίσεις που ψηφίζονται στη Βουλή μόνο από τους βουλευτές της εκάστοτε κυβερνητικής παράταξης και συχνότατα από ελάχιστους βουλευτές. Από τη στιγμή που ανάλογες ρυθμίσεις ψηφίζονται, ενεργοποιούνται εκ νέου οι κοινωνικές ομάδες που διατύπωσαν τα αιτήματα με στόχο να πιέσουν τη δημόσια διοίκηση να εφαρμόσει, και μάλιστα γρήγορα, τα ψηφισμένα στη Βουλή. Έτσι γενικεύεται η ιδιωτικοποίηση των σχέσεων των εν λόγω ομάδων με τους ιθύνοντες του κράτους, και σήμερα πλέον και με τους κεντρικούς και καιρίους θεσμούς του.

Ένα από τα κρίσιμα, δομικά θα έλεγα, προβλήματα βρίσκεται στις σχέσεις αναπαραγωγής της κρίσης του πολιτικού μας συστήματος. Συγκεκριμένα, στις σχέσεις μιας κατακεραματισμένης κοινωνίας, η οποία επιπλέον εκδηλώνεται αδιαφοροποίητα, με τον μοναδικό πόλο που τη συνέχει: την εκάστοτε κυβέρνηση- πόλος, ο

οποίος λειτουργεί και αυτός αδιαφοροποίητα διατηρώντας ένα και μοναδικό χαρακτηριστικό που τον διαφοροποιεί από την κοινωνία: το αποκλειστικό δικαίωμα της απόφασης επί παντός επισητού. Ο ακραίος συγκεντρωτισμός της κυβερνητικής εξουσίας, όπου οι πλέον ασήμαντες αποφάσεις λαμβάνονται σε επίπεδο υπουργού και συχνά πρωθυπουργού, εξυπηρετεί ακριβώς αυτή την άσκηση του αποκλειστικού δικαιώματος της εκάστοτε κυβέρνησης, με τους όρους φυσικά που υπαγορεύονται από το «κοινωνικό συμβόλαιο». Τα υπόλοιπα κόμματα λειτουργούν κατά κύριο λόγο ως υποκατάστατα άλλων ασύστατων κοινωνικών κατηγοριών, και η αξιωματική αντιπολίτευση, ιδίως αυτή, ως αρνητική ή επίδοξη όψη του κυβερνητικού υποκειμένου. Στην πραγματικότητα, όλα τα κόμματα συμμετέχουν στο «κοινωνικό συμβόλαιο», αλλά σε διαφορετικές θέσεις, και ιδιαίτερος τα δύο κόμματα εξουσίας σε ταυτόσημους αλλά εναλλασσόμενους ρόλους. Αν το κύριο βάρος πέφτει στην εκάστοτε κυβέρνηση, είναι επειδή αυτή, και μόνο αυτή στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού, έχει τη δυνατότητα να αποφασίζει. Οι αποφάσεις λαμβάνονται στο στενό πλαίσιο μιας κατεξοχόν αδιαφοροποίητης (διάβαζε αυταρχικής) οργάνωσης της κεντρικής εξουσίας, όπου σε ένα πρόσωπο, τον πρωθυπουργό, ενοποιούνται και έτσι ελέγχονται οι τρεις βασικοί πόλοι της κυβερνητικής εξουσίας: πρώτον ο πρωθυπουργός ως αρχηγός ελέγχει το κυβερνών κόμμα, δεύτερον ο ίδιος μέσω του κομματικού ελέγχου των βουλευτών κατέχει τη νομοθετική εξουσία και τρίτον ως πρωθυπουργός την εκτελεστική. Τα ενδεχόμενα κενά που δημιουργούν οι αυτοτελείς, με βάση το Σύνταγμα, θεσμοί, ιδίως η δικαιοσύνη, καλύπτονται με ιδιαίτερους διαπροσωπικούς δεσμούς και με κάποιο αμφίσημο νομικό πλαίσιο (στην ανάγκη και με αντισυνταγματικές αυθαιρεσίες). Αυτή η μονοπρόσωπη αλλά τρισυπόστατη εξουσία, όντας αδιαφοροποίητη, αδιαίρετη, συγκροτεί τον κορυφαίο προβληματικό θεσμό του πολιτικού μας συστήματος. Η μόνη στήριξη του τρισυπόστατου αρχηγού είναι ο κατεξοχόν πρωτογενής και ο πλέον αρχαϊκός θεσμός, η οικογένεια (του εκάστοτε αρχηγού), τα μέλη της οποίας, αν και συχνά χωρίς καμία θεσμοθετημένη εξουσία, είναι πολιτικά ισχυρότερα και από τον πρώτο τη τάξει υπουργό.

Ιδεότυπο αυτής της συνταύτισης τριών θεσμικών και μίας άτυπης εξουσίας συγκρότησαν οι δύο πρωθυπουργοί της χώρας μας τις περιόδους 1981-1989 και 1990-1993. Δηλαδή οι πρωθυπουργοί των δύο κομμάτων εξουσίας. Απόκλιση από αυτόν τον άκρως αρ-

χαϊκό ιδεότυπο υπήρξε εκ των πραγμάτων μόνο την περίοδο των διαλειμμάτων των κυβερνήσεων συνεργασίας και της οικουμενικής. Κατά τα άλλα, το κριτήριο του ορισμού του προοδευτικού χαρακτήρα της αξιωματικής αντιπολίτευσης είναι το κοινωνικό εύρος των αποφάσεων όταν αυτή βρίσκεται στην εξουσία. Το γεγονός ότι το κοινωνικό εύρος των αποφάσεων της συντηρητικής παράταξης ως εξουσία την περίοδο 1990-1993 περιορίστηκε στους ημέτερους οικογενειακούς και κομματικούς φίλους, στους κομματάρχες κτλ. προκάλεσε εξ αντιδιαστολής – και συνεπώς εύκολα – τη διαφοροποίηση της προοδευτικής παράταξης: το κοινωνικό εύρος των αποφάσεών της ως κυβέρνησης περιλαμβάνει ασφαλώς ευρύτερα κοινωνικά στρώματα διαμορφώνοντας έτσι μια ψευδαίσθηση δικαιοσύνης, χωρίς όμως να αποκαθιστά την πολιτική. Τα υπόλοιπα κόμματα της αντιπολίτευσης, λόγω της διαρκούς αποχής τους από την εξουσία, και συνεπώς ελλείπει πολιτικής πρακτικής, διατυπώνουν απλώς με λόγο το κοινωνικό περιεχόμενο της πολιτικής τους γνώμης, συνήθως ενόψει άλλων μικρών εξουσιών σε δήμους, επαγγελματικές ενώσεις κτλ.

Η διαφορά του κοινωνικού περιεχομένου μεταξύ των αποφάσεων των δύο κομμάτων που εναλλάσσονται στην εξουσία φαίνεται να καθίσταται σημαντική. Ωστόσο η σημασία της, όπως τονίστηκε ήδη, προσδιορίζεται μόνο από το εύρος των ομάδων του πληθυσμού που καλύπτει το περιεχόμενο του προτεινόμενου από το κάθε κόμμα «κοινωνικού συμβολαίου». Κατά τα άλλα, η άσκηση εξουσίας στα πρότυπα του εν λόγω «συμβολαίου» πραγματοποιείται και από τα δύο κόμματα εξουσίας και βέβαια με τη συναίνεση των υπόλοιπων κομμάτων. Από όλα σχεδόν τα κόμματα διαφοροποιούνται λίγα μεμονωμένα στελέχη αλλά με σημαντική συχνά επιρροή, γεγονός (ευτυχές) το οποίο δηλώνει πως το σύστημα που περιγράφω είναι μεν κυρίαρχο αλλά όχι αργαγές. Αυτά τα στελέχη δείχνουν με την πολιτική τους πρακτική την πιθανότερη διέξοδο από την κρίση του πολιτικού συστήματος, θέτοντας ως προϋπόθεση την αποκατάσταση της σχετικής αυτονομίας της πολιτικής.

Το αποτέλεσμα της γενικευμένης αποδοχής του «κοινωνικού συμβολαίου» από τους εταίρους του πολιτικού συστήματος είναι η άρνηση ή η κατάπνιξη οποιασδήποτε αναπτυξιακής, εκσυγχρονιστικής και ιδίως ορθολογικής επιλογής, ορθής για το σύνολο της κοινωνίας, και εντέλει η άρνηση της πολιτικής. Δηλαδή η πολιτική ως μέσο το οποίο επιλύει το σύνολο σχεδόν των κοινωνικών αντι-

θέσεων με αφετηρία την αρχή της ισοπολιτείας, και συγχρονίζει μια κοινωνία για το συμφέρον του συνόλου με τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες, έχει ακυρωθεί. Η κατάληξη σήμερα είναι μια πάγια συνθήκη αδρανούς διακυβέρνησης.²¹ Σε αυτές τις συνθήκες το πολιτικό σύστημα τείνει, διαρκώς περισσότερο, να λειτουργεί για λογαριασμό του πολιτικού προσωπικού, αποκτώντας και αυτός ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος περιεχόμενο (ή, αν προτιμάται, ενδιαφέρον) ιδιωτικό.²² Και συνεπώς καθίσταται εύκολα χώρος ευεπίφορος στην άλωσή του από συμφέροντα ιδιωτών, είτε με το σύστημα της χρηματοδότησης κομμάτων και μεμονωμένων πολιτικών προσώπων είτε με την πίεση των ισχυρών οικονομικών συγκροτημάτων και μέσων μαζικής ενημέρωσης.

Πρόκειται, εντέλει, για μια απολιτική λειτουργία του πολιτικού συστήματος, λειτουργία η οποία εκδηλώνεται στο γεγονός ότι σε ποικίλους βαθμούς τα κατεξοχήν συστατικά αυτού του συστήματος, τα κόμματα, ενσωματώνουν τις κοινωνικές αντιθέσεις αυτούσιες χωρίς να τις επιλύουν. Δηλαδή ταυτίζονται με τα απειράριθμα κοινωνικά επιθυμήματα χωρίς αξιολόγηση προτεραιοτήτων και χωρίς αιτιολόγηση πολιτική. Σε αντίθεση, πιστεύω, με τις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές δημοκρατίες, στην Ελλάδα το πρόβλημα δεν είναι η αποξένωση των πολιτικών κομμάτων από την κοινωνία, αλλά η υπερβολική τους ταύτιση με αυτήν.

6. ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Μετά από όλα τα παραπάνω μπορώ νομίζω να υποθέσω με κάποια βεβαιότητα ότι οι θεμελιακές αιτίες της κρίσης του πολιτικού μας συστήματος εντοπίζονται στις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, της κυβερνητικής εξουσίας, του κράτους και των κομμάτων. Οι αιτίες συνοψίζονται σε ό,τι ιστορικά κατέληξε να είναι ο τρόπος της οργάνωσής του. Και σε αυτήν εμπλέκονται όλοι οι παράγοντες που συγκροτούν το πολιτικό μας σύστημα, ενώ η κρίση

21. Ίσως οι συνθήκες αδρανούς διακυβέρνησης να είναι η δύναμη που εξώθει όλα τα κόμματα να γίνουν ακόμη περισσότερο «άχρωμα», συνωστιζόμενα για τούτο στον κεντρικό χώρο.

22. Η ιδιωτικοποίηση, τρόπον τινά, του χώρου της πολιτικής δε θα πρέπει να συγγέεται, πιστεύω, με το φαινόμενο της επαγγελματικής άσκησης της πολιτικής, το οποίο είναι θετική ιστορική εξέλιξη.

του απαράγεται από το είδος των σχέσεων που διατηρούν μεταξύ τους. Συνεπώς είναι μια «κρίση χωρίς επίκεντρο».²³ Ωστόσο το χαρακτηριστικό που προέχει να τονιστεί είναι η εγκατάλειψη της πολιτικής από τα κόμματα, επειδή αυτά (και όχι το κράτος ή η κοινωνία) έχουν κατά τεκμήριο ως μόνο λόγο ύπαρξης την άσκηση πολιτικής. Αντί αυτής, τα πολιτικά κόμματα έχουν απλώς ενστερνιστεί τα απειράριθμα αντιφατικά, άκρως αλληλοαναιρούμενα επιθυμήματα που τους επιβάλλει το άκρως αντιφατικό μωσαϊκό επαγγελματικών και άλλων ομάδων που συγκροτούν την ελληνική κοινωνία. Επιθυμήματα, τα οποία στο λόγο των πολιτικών εκφέρονται ως αυτονομία και επί πλέον νομιμοποιούνται ως αποκατάσταση αδικιών από μέτρα προηγούμενων κυβερνήσεων. Για τούτο, αντί της άσκησης πολιτικής, και μάλιστα διατυπωμένης σε προγράμματα, η εκάστοτε κυβέρνηση ασκεί απλώς διεκπεραιωτική εξουσία επιβάλλοντας επί δικαίων και αδικιών ευκαιριακές δέσμες μέτρων που υπαγορεύονται συχνότατα από παραγγελίες κοινωνικών ομάδων ειδικών συμφερόντων ή ακόμη και ισχυρών ημετέρων. (Σπανιότατα επιχειρούν την πρόχειρη επίλυση οξύτατων προβλημάτων που αφορούν το σύνολο της κοινωνίας, και τότε ακριβώς εκδηλώνεται η πολιτική και συχνά απλώς η υποκειμενική ανικανότητα των κομμάτων να λειτουργήσουν με άλλη λογική εκτός από αυτήν του «κοινωνικού συμβολαίου».) Στις σχέσεις, λοιπόν, που συστήνουν το ελληνικό πολιτικό σύστημα εκδηλώνεται ένα φαινόμενο αν όχι αντίστροφο πάντως ριζικά διάφορο από αυτό της πολιτικής χειραφέτησης: αντί της πολιτικοποίησης της κοινωνίας, βρισκόμαστε ενώπιον της οικειοποίησης από αυτήν των μέσων άσκησης πολιτικής, δηλαδή των κομμάτων και του κράτους.

Η κατάρρευση της αυτονομίας του κράτους, αν και έχει αποτελέσει την κύρια επιλογή όλων των κυβερνήσεων τα τελευταία πενήντα χρόνια, επιτείνει ως διεστραμμένη επίπτωση την υποκατάσταση της πολιτικής με την πρακτική του «κοινωνικού συμβολαίου». Η πρακτική αυτή των κομμάτων δεν ιδιωτικοποιεί το κράτος ευθέως. Δίνει όμως στις σχέσεις κοινωνικών ομάδων και κρατικών θεσμών χαρακτήρα ιδιωτικό, παροξύνοντας σε βαθμό επικίνδυνο τις κοινωνικές ανισότητες και ταυτοχρόνως αφαιρεί από το κράτος τόσο το χαρακτήρα του εγγυητή του συλλογικού συμφέροντος όσο και τη δυνατότητα άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων.

23. Γ. Βούλγαρης, «Κρίση χωρίς επίκεντρο», εφ. *Καθημερινή*, 6 Μαΐου 1994.

Η ισχυρότατη τάση ιδιωτικοποίησης των σχέσεων με βάση τις οποίες συγκροτείται ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος, δηλαδή το κράτος και η πολιτική, συμπαρασύρει μια άλλη τάση: την τάση που τείνει να καταστήσει την αρχή του ισχυροτέρου αποκλειστικό κριτήριο λειτουργίας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Φαινομενικά η τάση αυτή σχετικοποιείται από την ικανοποίηση του συνόλου των επιθυμημάτων των κοινωνικών ομάδωσης μέσω παροχών. Στην πραγματικότητα όμως διαμορφώνεται ένας φαύλος κύκλος: αυτός όχι μόνο αναχαιτίζει τις όποιες αναπτυξιακές δυναμικές εκδηλώνονται στην ελληνική κοινωνία, αλλά λειτουργεί και ως μηχανισμός ισοπέδωσης του συνόλου των θεσμών που συγκροτούν την πολιτική της οργάνωση. Η πραγματοποίηση αυτής της ισοπέδωσης των θεσμών μπορεί να εξακριβωθεί στην πλήρη εξάλειψη της σχετικής αυτονομίας και γενικότερα του ρόλου τόσο του κράτους όσο και της πολιτικής. Αναφέρομαι στη διάκριση αλλά και στην ιεράρχηση εκείνων των θεσμοθετημένων εξουσιών, ή ακόμη και κέντρων ισχύος, τα οποία ενώ τυπικά έχουν διακριτές αρμοδιότητες, εμπρόκτως ταυτίζονται εξαφανίζοντας έτσι τον αναγκαίο για τη λειτουργία της δημοκρατίας ουσιαστικό καταμερισμό των εξουσιών: η διάκριση μεταξύ κράτους και κυβέρνησης, και η άλλη μεταξύ κράτους και κομμάτων είναι ανύπαρκτες, η διάκριση μεταξύ εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας είναι δυσδιάκριτη, η διάκριση μεταξύ κυβερνητικού κόμματος και οικονομίας άγνωστη, ενώ η διάκριση μεταξύ πολιτικής και ιδιωτικών συμφερόντων (μικρών και μεγάλων) είναι επικίνδυνα αγνή. Η ιδιαίτερος κρίσιμη διάκριση μεταξύ του κέντρου πολιτικής και του κέντρου οικονομικής ισχύος τείνει σήμερα να αντικατασταθεί από τον μεγάλο βαθμό αλληλοδιείσδυσής τους. Η τελευταία αυτή τάση, ιδιαίτερος έντονη σήμερα (και διεθνώς), δυναμιτίζει έναν από τους άτυπους, αλλά θεμελιακούς για τη σταθερότητα της δημοκρατίας, καταμερισμούς της ισχύος. Πόσο μάλλον που η οικονομική ισχύς στην Ελλάδα, στην παραγωγική της εκδοχή, φαίνεται να διατηρεί μια ολιγοπωλιακή κοινωνική δομή, γεγονός που ευνοεί την αμοιβαία διάχυσή της με την πολιτική. Και πάλι σε αυτήν, άλλες ομάδες κατά πολύ ισχυρότερες, αλλά απολύτως αντιπαραγωγικές, αίρουν την ισχύ τους από την κατοχή χρηματικού πλούτου: εν μέρει από την ισχυρή παραοικονομία (ίσως και από το λαθρεμπόριο ναρκωτικών και όπλων, αλλά και πιο συνηθισμένων εμπορευμάτων).

Η ιδιωτικοποίηση των σχέσεων που συγκροτούν το πολιτικό σύστημα και η παρελόμενη ισοπέδωση των θεσμών αφαιρούν, πάνω από όλα, τη δυνατότητα της πολιτικής να αποφασίζει και του κράτους να ασκεί διοίκηση, εφαρμόζοντας εμπράκτως την αρχή της ισοπολιτείας σε όλους τους ιδιαίτερους τομείς κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων. Η κατά ιστορική συρροή καταστρατήγηση της αρχής της ισοπολιτείας έχει καταλήξει σήμερα να δίνει στην παρούσα Ελληνική Δημοκρατία τον άκρως ανισοβαρή χαρακτήρα ενός συστήματος πολιτικής οργάνωσης με ευρύτατες ελευθερίες και δικαιώματα από τη μια πλευρά, και από την άλλη με εντελώς υποτιπώδεις κοινούς για όλους κανόνες και υποχρεώσεις. Οι συνθήκες ανομίας που προμοδοτούνται από αυτή την ακρότατη αναντιστοιχία μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων προκύπτουν ως αποτέλεσμα της αποδοχής του συνόλου των επιθυμημάτων των κοινωνικών ομάδων από τα πολιτικά κόμματα: η αποδοχή αυτή καθιστά θεμιτά τα πάντα χωρίς την οιαδήποτε αξιολόγηση, γεγονός με ποικίλες και απροσμέτρητες συνέπειες. Ταυτοχρόνως αυτές οι ίδιες συνθήκες τροφοδοτούνται από την αναντιστοιχία μεταξύ νομοθετικής πράξης και εφαρμογής των νόμων, πλήττοντας συχνά το ίδιο το κύρος του μείζονος θεσμού της δημοκρατίας, του κοινοβουλίου: νόμοι που ζυγίζουν εύστοχα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις (ή τις αντιθέσεις) της κοινωνίας (οι οποίοι συμβαίνει να ψηφίζονται στη Βουλή των Ελλήνων), ύστερα από πιέσεις κοινωνικών ομάδων ειδικών συμφερόντων, απλώς δεν εφαρμόζονται χωρίς ούτε καν να ψηφίζεται κάτι άλλο στη θέση τους.

Η συμβολή των κομμάτων στην εκδήλωση της κρίσης του πολιτικού συστήματος στη χώρα μας είναι η άρνηση της πολιτικής. Ωστόσο αυτή η κρίση ενεργοποιείται εκ νέου στο κάθε πολιτικό κόμμα ιδιαίτερος και εντοπίζεται στο δεδομένο ότι το καθένα με τους δικούς του όρους βρίσκεται σε κρίση. Η κρίση των κομμάτων επιτάχθηκε από μια ευτυχή επιλογή της ελληνικής κοινωνίας: από τη Δύση στην οποία ανήκε γενικώς, στράφηκε με πολύ συγκεκριμένο τρόπο στην Ευρώπη. Η ένταξή μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, οι πρωτόγνωρες δυνατότητες αλλά και οι υποχρεώσεις που έθεσε στα πολιτικά κόμματα έκαναν προφανή την αδυναμία τους να λειτουργήσουν με τον απαιτούμενο βαθμό σχετικής ορθολογικότητας, συνέχειας, αξιοκρατίας και αποτελεσματικότητας. Σε κάθε περίπτωση είναι ανήμπορα να συγχρονιστούν με τον ευρωπαϊκό γεωοικονομικό και πολιτικό χώρο, και μαζί με αυτά το κοινωνικό σύνολο.

Από την πλευρά του ελληνικού κράτους, η κρίση εκδηλώνεται ως αδυναμία αξιοκρατικής, σύγχρονης και αποτελεσματικής λειτουργίας. Αυτό ωστόσο είναι αποτέλεσμα σωρευμένων επιπτώσεων της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος στο κράτος. Η κρισιμότερη όμως επίπτωση της κρίσης του πολιτικού μας συστήματος στο κράτος είναι κάτι που σήμερα φαίνεται να λανθάνει: η καλπάζουσα ανομία των κοινωνικών πρακτικών και η ταύτιση των φορέων της πολιτικής με την κοινωνία εξαλείφουν τις ιδιαίτερες εξουσίες, και ίσως την ίδια τη σημασία του κράτους. Η μακροχρόνια κομματική του εξάρτηση, από τη μία πλευρά, και οι ιδιωτικοποίηση των σχέσεών του με την κοινωνία, από την άλλη, έχουν μετατρέψει το κράτος σε μηχανισμό διευρυμένης αναπαραγωγής της κομματικής φαυλότητας και της ιδιωτικής ανομίας.

Το μέγιστο όμως αποτέλεσμα της εν λόγω κρίσης είναι ότι ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός στερείται των μοναδικών μέσων τα οποία αποτελούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις εκσυγχρονισμού του. Εκσυγχρονισμού όχι μόνο οικονομικού, αλλά των θεσμών και των κανόνων με τους οποίους είναι πολιτικά οργανωμένη η ελληνική κοινωνία: κοντολογίς των θεσμών και των κανόνων της δημοκρατίας.

Σε κάθε περίπτωση το κυρίαρχο ζήτημα σήμερα είναι η λύση της κρίσης του πολιτικού συστήματος. Και η λύση δεν μπορεί παρά να είναι πολιτική. Η πολιτική, σε μια κοινωνία δημοκρατικά οργανωμένη, είναι ο πιο εκλεπτυσμένος και εντέλει ιστορικά ο δημοκρατικά αρτιότερος τρόπος επίλυσης των προβλημάτων. Και τούτο, με το τέλος της περιόδου της μεταπολίτευσης, θέτει την ελληνική κοινωνία ενώπιον μιας δύσκολης αντίφασης: από τη μία πλευρά το σύνολο των ελληνικών πολιτικών κομμάτων (από το παλαιότερο ΚΚΕ ως και τη νεότερη ΠΟΛ.ΑΝ.), ως έχουν και βρίσκονται σήμερα, αγγίζουν το τέλος της καμπής που τους επιβάλλει ο κανόνας της ιστορικότητάς τους· και συνεπώς είναι ανίκανα να αντιμετωπίσουν τόσο τα ελάσσονα καθημερινά προβλήματα της κοινωνίας μας όσο και το μείζον, δηλαδή την κρίση του πολιτικού μας συστήματος. Από την άλλη οι λύσεις αυτών των προβλημάτων δεν μπορεί παρά να είναι πολιτικές. Και στις πολιτικές λύσεις, ο θεσμός των κομμάτων αποτελεί μία από τις θεμελιακές προϋποθέσεις.